

Bal, jobb, harmadik út

**Balatonföldvár,
1999. október 8–10.**

A01-02230

Budapest 2000

Kiadja a Friedrich Ebert Alapítvány

Szerkesztők:
Dalos Rímma
Kiss Endre

ISBN 96300 3515 4

Készült a b.Boni Kft.
műszaki gondozásában

Tartalom

G. Márkus György A harmadik út és a globális kapitalizmus megszelídítése	5
Kiss Endre A szociáldemokrácia neoliberais fordulata	25
Gíczy György A jobb- és a baloldal századvégi szintéziséről	35
Salamon Konrád Népi mozgalom – harmadik út	41
Hüvelly István Bal és jobb – egy törésvonal vége?	47
Szabó Máté A szociáldemokrácia „harmadik útja” a 21. századba – Anthony Giddens kísérlete	53
Horváth Jenő Az olasz eset	61
Rapcsák János A „harmadik út”	73
Heisler Vilmos Magyarország és globalizáció	79
Csányi Vilmos Politikai elfogultságok: rejtett elméletek az emberről	85
Veres András Harmadik utas hagyomány a magyar irodalomban	95
Hozzászólás Molnár László Oskar Lafontaine és a harmadik út	105
Beszteri Béla Globalizáció és „harmadik” vagy „új út”	117

G. Márkus György

A harmadik út és a globális kapitalizmus megszelídítése

Magyarország – az 1988/89-es változások nyomán – a 21. századba a politikai és a gazdasági rendszerváltást *sikeresen befejező országgént* lép be. Már nem a polgári demokrácia és a kapitalizmus *kialakítása* a fő feladata, hanem társadalmának tökéletesítése, azaz szociálisabbá, emberibbé és ezzel együtt versenyképesebbé, hatékonyabbá tétele.

A felzárkózó modernizációt, a „Nyugat” modelljét választó magyar és a többi közép-kelet-európai ország azonban kénytelen felismerni, hogy célja *mozgó célpont*. A még előttünk álló civilizációs változások mennyiségüket és minőségüket tekintve is, történelmi mércével mérve is messze meghaladják az 1980-as évek vége óta történeteket. A NATO tagjaként, az Európai Unió küszöbén, az euro-atlanti centrum félperifériáján szembesülünk a globális rendszer- és modernitásváltással. Az új modernitás körülményei között radikális átalakulás előtt állnak a gazdasági-társadalmi viszonyok, megváltozik a társadalom, a gazdaság, a természet és a kultúra kapcsolatrendszere, átrendeződnek a munka és a szabadidő határai. Megkérdőjeleződnek a megszokott mentalitások, attitűdök, a kollektív társadalmi és kulturális identitások, a hagyományos nem szerepek. Tektonikus mozgások indulnak be és formálják át az eddig bevált politikai rendszereket, beleértve a párt-rendszereket.

A nemzetközi szociáldemokráciában ma vita folyik. A baloldalt úgy szokták meghatározni, hogy az a *status quóval* szemben változtatni akar, és egyenlőbbé, igazságosabbá akarja tenni a társadalmat. Korszakunkban szembekerülni látszik a baloldali politika eddig összefonódott két komponense: a progresszió és az egyenlőség gondolata. A progressziót ma információs társadalomnak és globalizációnak hívják, de ennek a változásnak belátható időn belül túl sok lesz a vesztese. A szociáldemokrácia aligha akarhat mást, mint a tudásra alapuló új modernitás világrendjét, de minél kevesebb emberi, társadalmi és kulturális áldozattal. A globális kapitalizmus civilizálható és humanizálható. Ez azonban a hagyományos módon – etatizmussal és osztálypolitikával – nem lehetséges.

Új modernitás

Melyek hát azok a meghatározó tendenciák, amelyek a kétezres évekbe lépő világ és azon belül Magyarország jelenét és jövőjét formálják?

Olyan civilizáció felé tartunk, amelyben átalakulóban vannak a térrel és

idővel kapcsolatos alapvető emberi tapasztalatok, amelyben felgyorsul az idő és összesűrűsödik a tér. A földgolyó egymás mellett élő kultúrák kommunikációs hálók által összekötött globális falujává („global village”) válik.

Globalizáció – a határok lebontása

A globalizáció egyrészt a gazdaság, a piacok és főleg a pénzügyek internacionalizálódása, másrészt a kommunikáció, az információ és a tömegkultúra univerzálissá, nemzetek felettivé válása. Olyan folyamat ez, amelyben a gazdaság és a nem gazdasági szférák – jelesen a kultúra – közötti hagyományos különbségtétel relativizálódik. A tér, a határok jelentősége kérdőjeleződik meg. (Beck 1986, Harvey 1990) Egyes társadalomtudósok „determinizálódásról”, „a tér evakuálásáról” vagy arról írnak, hogy az idő, a sebesség, úgymond, „likvidálja” a teret. (Giddens 1999, Castells 1999) Veszt jelentőségéből annak a nemzetállamnak a határa és mozgásterre, amely mindeddig egyrészt magának a demokráciának, másrészt a gazdaság- és társadalompolitikák kialakításának terénuma, illetve legfőbb instrumentuma volt. A magára hagyott – a világot és az egyes társadalmakat nyertesek kisebbségére és vesztesek többségére felosztó, a nemzeti és egyáltalán a partikuláris kulturális identitásokat veszélyeztető – piacentrikus globalizáció, az alternatíva nélküli világkapitalizmus azonban paradox módon újratерemti és felerősíti a lokalizmus, sőt a nacionalizmus tendenciáit. Régi és új – nemzeti, térségi, kulturális-vallási és törzsi-lokális – határok védelmét vagy kiterjesztését és meghúzását provokálja ki. Az agresszív uniformizálásként ható globalizáció még agresszívabb nacionalizmusok, vallási-kulturális fundamentalizmusok, ellenségek mozgósításával, az identitásközpontú politizálás újraéledésével jár együtt.

Minél kézzelfoghatóbbá válnak térségünkben a globalizáció hatásai és beláthatóvá következményei, annál inkább artikulálódik vagy artikulálódhat egy heterogén, de számottevő kisebbség ellenállása, amely nemzeti, kulturális hagyományokhoz, vagy hagyományos egalitárius politikai víziókhöz ragaszkodva helyezkedik szembe a globalizációval. Ez is annak a jele, hogy a 21. század centrális konfliktusa a globális és lokális szembenállása lesz, amely – anakronisztikussá téve a hagyományos osztályharc demokratikus vagy erőszakos formáit – mindinkább ráépülhet vesztesek és nyertesek létező ellentéteire.

Tudástársadalom

Az új jelenségekre nemcsak a mindennapi beszédben vagy a politikai diskurzusban, de a tudományos nyelvben sincsenek meg még az általánosban elfogadott terminusaink vagy akár fogalomrendszerünk. Aligha túlzás arról

beszélni, hogy az új modernitás alapvetően átrendezi, radikálisan megváltoztatja az emberi létezés lényegi „kapaszkodóit”, a térrel és idővel kapcsolatos fogalmainkat. (Castells 1999) A globalizáció mint az ipari társadalmon túllépő új modernitás egyik meghatározó dimenziója elválaszthatatlanul kapcsolódik az információs társadalomhoz, a tudásalapú tematikus társadalomhoz vagy digitális kapitalizmushoz. Az új modernitás döntő ismérvének mind többen a felgyorsulást (Glotz 1999) vagy a tér és idő összezugorodását (Harvey 1990) tartják. Zsurnalisztikai-tudományos zsargonként jött a „turbókapitalizmus” (Luttwak in Martin–Schumann 1998) fogalom.

A tudástársadalom az információ, az állandó képzés és önképzés, az innováció, a kreativitás központi kategóriákká válnak. A kommunikációs forradalom körülményei között felértékelődik a lélekjelenlét, a gyors reagálásra való képesség, a mozgékonyág, az alkalmazkodás, a mozgékonyág. Új fajta polarizáció tűnik meghatározóvá válni az információs elit és az „információs proletariátus” között. Egyre több jel mutat arra, hogy a megosztott munkaerőpiacon három csoport különül el egymástól: a stabilan foglalkoztatottak, az alkalmilag munkát (rész munkát) végzők és a tartósan kirekesztett munkanélküliek. (Trends... 1999: 18–21) Ma még nem tudjuk, mennyi munkát teremtenek vagy mennyi munkahelyet számolnak fel az új technológiák. A pesszimisták szerint akár „20 : 80-hoz” társadalom is kialakulhat (Martin–Schumann 1998), amelyben a többség munkaejere feleslegessé válik. A Bill Gateshez hasonlóan eufórikus technokrata optimisták szerint viszont az egyetemessé váló „telematikus” társadalom mindenkinek munkát, megelégedettséget, szabadságot és lehetőségeket teremt. Azt végülük reálisnak, hogy egyre kevesebb munkával egyre nagyobb mennyiségű áru és szolgáltatás állítható elő. Mindinkább valószínűsíthető egyfajta jobless growth – munkahelyek nélküli növekedés – bekövetkezése. A globális információs kapitalizmusban, egy új típusú – az anyag- és energiarfordítást mind drámaibb módon csökkentő, mind inkább „súlytalan”, anyagtalánodó és mind kereszbebb életű termékeket piacra dobó – természetes körülményei között terjednek a „virtuális vállalatok”. Ezek a földrajzi centrum, fiz. telephely és nemzetiség nélküli cégek egyre inkább flexibilissé tett távmunkát alkalmaznak. Hosszú távú, teljes” foglalkoztatottságot és társadalmi egyenlőséget csak naiv vagy cinikus politikusok ígérhetnek. (Glotz 1999)

Individualizálódás és kétharmados társadalom

A klasszikus ipari társadalom a nagyüzemek, a futószalagon végzett tömegtermelés, a tömegtermékek tömegfogyasztása, a centralizáló és beavatkozó állam, a bürokratikus nagyszervezetek, a kollektívizált, egyneműsített

életformák és nagycsoportok társadalma volt. (Beck 1986) Az új civilizációban kifinomult és egyéniesített technológiák terjednek, mind általánosanabbá válnak a kics csoportos vagy egyéni rugalmas munkavégzés, az önfoglalkoztatás és a decentralizált vállalati szervezetek, a hálózatok, a teamjellegű együttműködésnek kedvező „lapos hierarchiák” és a kevés élőmunkát igénylő „karcsú termelés”. A termelők elkülönülnek, differenciálódnak.

A fejlett ipari kapitalizmusban a kétharmados társadalom – a terminus megalkotója, a szociáldemokrata teoretikus Peter Glotz szerint – még a nyolcvanas években is azt jelentette, hogy a munkavállalók nagy tömegei – a foglalkoztatottak „magva” – viszonylagos biztonságban és jólétben élnek, a konfliktuspotenciál nélkülül alsó harmad részére azonban a kirekesztés. Ekkor még azonban az SPD ügyvezetőjeként is funkcionáló társadalomtudós abból indult ki, hogy a munkásmozgalmi hagyományok folytatásaként az alsó kétharmad szolidáris egymással és összefog az uralkodó ellentét szemben a jóléti állam védelmében. Ma ugyanez a Peter Glotz *A felgyorsult társadalom* című, 1999-es könyvében resignáltan állapítja meg, hogy a társadalom polarizációja feltartóztathatatlan, legjobb esetben is csak enyhíthető. A másfél évtizeddel ezeltől helyzettel (vagy reménnyel) szemben egyfajta kooptációs modell érvényesül. Ők „ott fent”, vagyis a nagytulajdonosok és topmenedzserek szűkebb és az agymunkások tágabb csoportjaiból összetevődő felső privilegizált harmad maga mellé állítja, kooptálja a rutinmunkákat és személyi szolgáltatásokat végző viszonylag stabilan foglalkoztatott középső harmadot. Leszakad és egyre inkább feloldozad a vesztesek, vagyis a harmadik harmad heterogén tömege. Azoké, akik képtelenek, vagy nem hajlandók alkalmazkodni a felgyorsult társadalomhoz, a rugalmasság és a vállalkozási szellem (poszt)modern szellemiségét kifejező „nano-másodperc-kultúrához” (a másodperc töredékével is számoló munkakultúrához).

Az új technológiák körülményei között, az új kommunikációs formák és médiumok által uralt mindennapi életben csökken az egyén függése az elkerülhetetlenül bomló hagyományos kollektívaktól, nagycsoportoktól és osztályoktól. Hasonlóan a globalizációhoz s együtt azzal, a világ fejlettebb régióiban visszafordíthatatlanná válik az individualizálódás tendenciája. Az egyes ember mindinkább saját döntései és ízlésvilága szerint választ és éli életét (Beck 1986). A hagyományos politikai szervezetek, érdekképviselések, pártok elvesztik törzsközönsegeiket. A politikai alternatívák, a politika lényegi tartalmai háttérbe szorulnak. A médiumokon keresztül történő politikai marketing megnövekvő szerepe, a politikai verseny színházi attrakcióvá válása (Meyer 1998) együtt jár a politika kompetenciájának, hatókörének beszűkülésével, a politikai reprezentativitás mint demokratikus alapelv erodálásával. A politika egyrészt a gazdaságnak rendelődik alá. Másrészt az osztálykonfliktus háttérbe kerülésével *felértékelődnek – ahogy ennek Ma-*

gyarországon már 1988 óta tanúi vagyunk – a kulturális-szimbolikus, területi törésvonalak. (Dauderstädt–Gerrits–G. Márkus 1999)

Az ipari társadalom a maga gazdasági, szociális struktúráival, életmód-mintáival a világ fejlettebb régióiban – az Egyesült Államokban gyorsabban, Európában lassabban – túlhaladottá válik. A globalizáció és a digitális kapitalizmus dimenzióit együtt szemlélve nem kevesen figyelmeztetnek egyfajta *amerikanizálódásra*, ami akár a hagyományos Európa mintegy félgyarmati helyzetbe kerüléséhez vezethet. (Glotz 1999)

A feltartóztathatatlanul polarizálódó társadalmakban a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek tehát egyre kevésbé jelennek meg a hagyományos osztálykonfliktus formájában. A tudásalapú globális kapitalizmus anomáliára, egyenlőtlenségeire, az új modernitás *antropológiai határainak* (Meyer 1999) megjelenésére való reagálás módjaiban megnövekszik a kulturális tényező, és csökken az osztály, a társadalmi nagycsoportok szerepe. Azon a „skalán” , amely az etnikai tisztogatástól és néptárostól a szellemi hegemoniáért folyó közéleti küzdelmekig terjed – mind globálisan, mind az egyes társadalmakon belül – részben identitáscentrikus, részben az életmódok, az életvezetés gyakorlati és erkölcsi elveivel kapcsolatos – erőszakos vagy civilizáltabb – kultúrharok bontakoznak ki.

A rizikótársadalom

A globalizáció, a digitalizálás és az individualizáció együtt jár a kockázati tényezők sokasodásával, Ulrich Beck szavaival a „globális rizikótársadalom” kialakulásával. Általánosság válik a kockázatok gyarapodása a tudomány és a technológia hatásai nyomán, a személyek és csoportok közötti, a társadalmi, a nemzetközi viszonyok, az ember és a természet közötti kapcsolatok terén. A „tudományos-technikai forradalom” tervezett társadalmának „reálszocialista” illúziójával szemben Csernobiltól a Tisza ciánszennyezésén át a koszosvívi konfliktusig események sora arra utal, hogy a tudás, az információ és a kommunikáció világában az embereknek a *kiszámíthatatlanságokkal kell számolniuk.*

A szociáldemokrácia esélyei

Haladás és igazságosság dilemmája

A globális kapitalizmus részévé váló Magyarországon tudatában kell lennünk annak, hogy az új modernitás korában a *tőkés világ változásainak nemcsak társadalmi és ökológiai, hanem emberi (az emberi természettel*

összefüggő) határai is vannak. Mennyire alkalmazkodhat a felvázolt változásokhoz az emberi mentalitás, az egyén és a társadalom? Mit tehet a hagyományosan politikának nevezett intézményrendszer?

Mit tesz már most és mit tehet a jövőben a szociáldemokrácia, amelynek mindeddig állandó jellemzője a piacgazdaság igénylése és a piaci társadalom elvetése volt? Sikerül-e politikai eszközökkel megakadályoznia, hogy az önszabályozó piac – amint erre Polányi Károly is figyelmeztetett – minden lét-szférát maga alá gyűrjön? Hiszen a szociáldemokráciában egymástól elválaszthatatlanul van jelen egyrészt az emberi méltóság és a társadalmi igazságosság vállalásából következő etikai mozzanat, másrészt a tőkés gazdaság törvényszerűségeinek tudomásulvétele. Árutulnit az árutermelésben, piactulnit a piacgazdaság fenntartása mellett. Konstruktív ellenerőként biztosítja a kapitalizmus stabilitását, hosszú távú működőképeségét is. Hiszen az önszabályozó, vagyis magukra hagyott piacok magát a kapitalizmust – is – veszélyeztetik.

A kapitalizmus „szociáldemokratizálása” hosszú évtizedeken át az állam, a nemzetállam megkülönböztetett szerepvállalásához kapcsolódott. Az új modernitás beköszöntével azonban az állam szerepe egyszerre gyengül, és megkérdőjeleződik felülről, a globalizációs és integrációs folyamatok oldaláról és alulról, a helyi közösségek, régiók és a civil társadalmi kezdeményezések oldaláról. Az államhoz képest felértékelődik a társadalom. A társadalomhoz képest viszont az egyén felelőssége nő meg. (Trends... 1999)

A második világháborút követő két és fél-három évtizedben a szociáldemokráciának sikerült összhangot teremtenie a társadalmi igazságosság költeménye, valamint az ipari kapitalizmus realitásai között. (G. Márkus 1995) (Nem hiába tekintették a német szociáldemokraták a Trend elvtársnak átkeresztelt korszakemet fő szövetségeseiknek.) A nyolcvanas években pedig elkezdődött a neoliberalizmusnak a piacok szabályozottságát, a gazdaság és a társadalom „szociáldemokratizáltságát” visszafordító offenzívája. A kilencvenes évekre ismét a szociáldemokráciáé a hegemonia Nyugat-Európában, az Egyesült Államokban pedig a demokratáké. Mára azonban más viszonyok közé került a demokratikus baloldal. Az új modernitással új ellentmondás alakul ki a dolgok spontán, „természet adta” haladása és a progressziótól – a status quo megváltoztatásától – elválaszthatatlannak vélt egyenlőséideál között. A haladás az ezredforduló táján – olybá tűnik – a piaci logika imperializmusához, az egyenlőtlenségek növekedéséhez, sőt a társadalmakon belüli és a társadalmak közötti polarizációhoz, a szolidaritás gyengüléséhez kapcsolódik. Ugyanakkor tanúi vagyunk a politikai mozgáster beszűkülésének. A több egyenlőség célja emelése a haladással való szembefordulásnak látszik. Érthető, hogy a baloldalon számosan ragaszkodnak az egyre inkább túlhaladottnak és tarthatatlannak bizonyuló struktúrákhoz, így jelesül a klasszikus szociáldemokrata típusú gondoskodó jólé-

ti államhoz. Követelik a politika primátusát a gazdaság felett, a határok védelmét a globalizációval szemben. Mások az igazságosságot áértelmezve azonosulnak az új modernitással. A szociáldemokráciában nyilvánvalóvá válik egy polarizációs tendencia. Az egyik oldalon a hagyományos identitást védelmezők állnak, a másikon a változásokhoz alkalmazkodók, a múlttal szakítók sorakoznak fel.

A programalkotás kommunikációs problémái

Az új modernitás új politikai válaszokat és eszközöket követel meg. Ettől elválaszthatatlanok a politika és a társadalom kommunikációjának gyökereken új módozatai. Tanulságos, ahogyan a Német Szociáldemokrata Párt program-előkészítő Alapérték Bizottságának dokumentuma számol azzal a ténnyel, hogy – az új típusú kommunikációs kultúra, a digitalizált médiumok korában – mind a pártok, mind a pártprogramok radikálisan új összefüggések és környezeti feltételek közé kerülnek: „Maga a politika mélyreható átalakulás folyamatában van. Megkérdőjeleződik a nagy pártok szerepe, mivel sok fiatal a politikai elköltelezettség új formáit részesíti előnyben. Ez vonatkozik olyan más nagy társadalmi szervezetekre is, mint az egyházak, a szakszervezetek, a szociális egyesületek és más civil társadalmi csoportok. Azok a társadalmi miliók, amelyek annak idején a baloldali reformpolitikák tartós és megbízható bázisát képezték, felbomlottak. Helyükre sok kis rugalmas milió lépett, amelyeknek a támogatását csak a szociáldemokrata reformkoncepciók folyamatosan intenzív kommunikációja révén lehet megszerezni. Ilyen körülmények között a médiumok döntő jelentőséget tesznek szert. A médiatársadalom ma a maga módján alakítja a politikát. Hogyan lehet ebben a helyzetben médium-konform érvekkel támogatásokat szerezni a társadalmi nyilvánosságban? Milyen szerepet fognak játszani a képzési és véleményformáló folyamatok a civil társadalomban? Mi lesz a pártprogramokkal és a racionális megalapozott szociáldemokrata reformkoncepciókkal? Milyen rétegek, csoportok és miliók válhatnak a jövőben alkalmassá és elérhetővé ahhoz, hogy egy szociáldemokrata reformpolitika hordozóivá váljanak? Ezek azok az új kérdések, amelyekre a szociáldemokrata politikának új válaszokat kell találnia. Ezek és más, a szociáldemokrata erők által szerte a világon hasonló módon leírt és vitára bocsátott új kihívások képezik a 'harmadik útról', az 'új középútról' megkezdődött vita kiindulópontját...” (Grundwertekommission... 1999).

A fentiek okán kérdezhetünk rá arra, hogy az egyre inkább a kép (jelkép) és egyre kevésbé a szó által befolyásolt nyilvánosságban milyennek kell lennie egy logikus, érvelő pártprogram formájának, stílusának? Mennyi lehet egyáltalán az elvi program helyi értéke? Végiggondolandó a lehetséges tá-

mogató csoportok és miliók kiválasztása is, amelyek akár érdekei és tapasztalatai, akár értékviláguk, akár életmódjuk és ízlésük miatt elkülönülhetnek, sőt szemben is állnak egymással.

Elgondolkodtató az ellentmondásokat a saját soraiban tapasztaló SPD-nek nyitlan bevallott szépsége, amelyet akár az alapdilemma megfogalmazásának is tekinthetünk: „A huszadik század végén a politikai cselekvés környezetének megváltozott összefüggései hagynak-e még politikai teret a szociáldemokrata politikának vagy pedig neoliberális terrénunra kényszerítik-e a szociáldemokrata kormányokat?” (Ugyanott)

Az úgynevezett harmadik út: az alkalmazkodás elsőbbsége

A Tony Blair vezetésével elsőprő többséggel kormányra került brit Munkáspárt, az új munkáspárt imázsát és politikáját elválaszthatatlanul összekapcsolta a „harmadik út” fogalmával. Történetileg különféle „harmadik utak” váltak ismertté a politikában. Ellentmondásos, sőt esetenként nehezen meghatározható jelentésekkel találkozhattunk-találkozhatunk: nemzeti, népi vagy vallási, regionális-partikularis „út”, (anti-)modernizációs ösvény nyugat és kelet, kapitalizmus és szocializmus között (Francótól, a magyar népi írókon át a „német különúti” vagy akár a svéd szociáldemokráciától a pápáig), politikai közép bolsevizmus és szociáldemokrata reformizmus között (ausztró-marxizmus vagy „eurokommunizmus”, prágai tavasz).

Blair megközelítésében ez a közép egyrészt *elhatárolódás a neoliberalizmustól, amely radikálisan fellép a piaci viszonyokba beavatkozó állammal szemben, elhatárolódás másrészt – és a közpolitikák, de a szövegek mélyebb elemzése alapján még inkább – az állami dirigizmust megvalósító régi bakoldaltól is.*

Blair voltaképpen a klasszikus szociáldemokráciától határolódik el, amelynek lényegét – elméletileg Polányi Károly nyomán, gyakorlatilag a skandináv szociáldemokrácia tapasztalatai alapján – G. Esping-Andersen határozta meg: politika a piacok ellen. A német Alapérték Bizottság dokumentuma e megközelítést „*a piacorientált útnak*” nevezi: „Az új munkáspárt már a kiinduló elemzésben is különbözik saját múltjától és a kontinens több szociáldemokrata partjától. Tony Blair pártja és kormánya a pénzügyi piacok globalizációját, az árupiacok európaizálódását és a mindezzel összefüggő világ-gazdasági versenyt nem tekinti a szociáldemokrata kormánypolitikák korlátozó kedvezőtlen körülménynek. Inkább kívánatosnak tartja ezeket a dolgokat, amelyek mintegy modernizációs ostorként hatnak a gazdaságra és a társadalomra. A globalizáció a kormányt felmenti a legitimáció kényszeréről, főleg azon reformintézkedéseket illetően, amelyek érdekekhez kötődő vívmányok ellen irányulnak.” (Grundwertekommission... 1999: 9. – Az idézet Wolfgang Merkel politológus elemzésének szó szerinti átvétele.)

A blairi újítások radikalizmusa, a szakítás a kontinentál-európai szociáldemokrata hagyományokkal nem magyarázható kizárólag az egyetemes kihívásokkal. Fontos szerepet játszanak némely – nagyon is a brit adottságok-ban gyökerező – körülmények.

Szociáldemokrata-neoliberális szintézis

A brit Munkáspártnak politikailag, ideológiailag és szervezetiileg több évtizedes lemaradása volt a többi nyugat-európai párthoz képest. Főleg, ha a pártprogram híres – az állami tulajdon dominanciáját tételező – 4. cikkelyére vagy a szakszervezetek párton belüli (túl)súlyára gondolunk... Bár nem minden előzmény nélkül, de végeredményben Tony Blair vezetésével tette meg a párt azt a fordulatot, amelyet az SPD 1959-es Godesbergi Programja jelzett. A Munkáspárt igen hosszú ellenzékbe szorulása részben következménye, részben súlyosbító velejárója volt a párt modernizációs lemaradásának. Érthető, hogy ilyen körülmények között a magára oly sokat várató „godesbergi” megújulás bizonyos lényegi vonatkozásban a Godesbergben való túllépést is magával hozta. A bernsteini revizionizmust továbbvivő 1959-es fordulat az SPD és számos más nyugat-európai testvérpártja számára a *szociáldemokrácia és a politikai liberalizmus* szintézisét fejezte ki. Az új munkáspárt viszont a *gazdasági liberalizmus*, konkrétan a klasszikus szociáldemokrácia fő ellenségképét megtestesítő neoliberalizmus felé is nyitott, annak számos lényegi összetevőjét magába szívta (Meyer 1999), meghozta annak legeredetibb és legradikálisabb mintájához igazodva. Az új munkáspárt 18 ellenzékben töltött év után elért kormányzási pozícióját nem az antikollektivisták és szakszervezet-ellenes Thatcherizmussal való szakításra használta fel. Éppen ellenkezőleg: saját modernizációs stratégiáját sok tekintetben a maga eszközeivel modernizációs áttörést megvalósító Vlasdyl által előkészített talajon folytatta.

Amerikanizálódás

Politikai tartalmak. Maga a harmadik út kategóriája és fogalomrendszere amerikai importtermék: a Demokrata Párt agytrösztjei a kilencvenes évek elején léptek elő vele a nyilvánosság elé. Az úgynevezett új demokratákhoz közelálló szakértők már a nyolcvanas években kimunkálták a harmadik út filozófiáját. A fő szerepet az „eszmék és akciók centrumának” tartott DLC (Democratic Leadership Council) játszotta, amelynek elnöke – arkansasi kormányzóként – Bill Clinton volt, és amely egy másik balközép agytröszttel a Public Policy Institute-tal (Közpolitikai Intézettel) kooperált. Clinton irányítása alatt született meg a Mandate for Change (Felhatalmazás a változásra) címet viselő dokumentum, amelyben a harmadik út centrális fogalmai és szótárának legfontosabb elemei már megjelentek:

Új gazdaság. Témák: globalizáció, információs, tudásalapú társadalom, innováció, rugalmasság.

Új szociológia. Témák: a társadalomban meglévő polarizációs tendenciák, új közép és új szegénység, kirekesztés és befogadás, a hagyományos struktúrák, miliók, életmódok, a családi élet átalakulása, a nők új szerepe.

A kormányzás újrakitalálása. (Reinventing Government). Cél: a nyolcvanas években bekövetkezett neokonzervatív fordulat leküzdése.

Az amerikai politikai kultúra termékét Tony Blair számára azután teoretikusként A. Giddens szociológus „európaizálta” az új munkáspárt értelmisé- g tábora számára. A nagy-britanniai társadalommodell azonban minden sajátossága ellenére – különösen a thatcheri „forradalmat” követően – kul- turalis okokból is több vonatkozásban viszonylag közel áll az amerikaihoz. J. Albers francia közgazdász *Kapitalizmus kontra kapitalizmus* című könyvé- ben megkülönbözteti egymástól a kompromisszumos, megegyezéssel, a távolos gondolkodásnak, sőt tervezésnek is helyt adó, szociálisan érzékeny és etatista-paternalista „rajnai” kapitalizmust a versenycentrikus, profitma- ximalizáló, individualista és piaci „angolszász” kapitalizmustól. Tony Blair a brit társadalom és a politikai kultúra, sőt a geopolitika amerikaiizálásának vonalát viszi tovább. Bírálati különösen élesen vetik fel a mindenre és min- denkire kiterjedő *flexibilizálás* (a termelés és az üzleti élet követelményei- hez igazodó rugalmasság) és a *vállalkozói szellem* megkövetelését. (Meyer 1999) A „harmadikutasok” – a kommunitarianizmus tipikus amerikai fi- lozófiája alapgondolatának megfelelően – a piaci viszonyoknak az egyéni életutakra és a közösségi viszonyokra kifejtett negatív hatásait nem az ál- lam közbelépése útján, hanem inkább a (vallás)erkölcsi értékekre és a fele- lősségre építő mikrotársadalmi közeg révén kívánják ellensúlyozni.

Szemantikai térforgalmas. Az amerikai politikai kultúra felé mutat a fentiek szerint az a jelenség is, amelyet akár a politika professzionalizációjának, akár a politika hagyományoktól való távolodásának fogalmaival megköze- líthetünk. A munkáspárti és a demokrata agytrüsztek nagyon tudatos ter- vező-formatervező tevékenysége nyomán bizonyos szavak, kifejezések, megjelölések mind a politikai kommunikáció, mind a közpolitikai szintjein meghatározóvá váltak. Formáltak és befolyásolták a közbeszédet és a gon- dolkodást, de közvetetten a cselekvést is. Több tucat részben eredeti, rész- ben másoktól kisajátított szóról, szóösszetételről, jelzős szerkezetéről, egy- fajta sajátos hatalmat is sugalló *szótárról* és terminusról van szó, amelyek- nek kisebb hányada magyarra és más nyelvre is több-kevesebb hűséggel le- fordítható, de zömük leginkább csak az angol anyanyelvűek és az angolul „gondolkodni” képes másjókuk számára használható és értelmezhető. A harmadik út e szótára az alábbi célokat szolgálja:

- Megkönnyíti (vagy helyettesíti) a valóság felmérését.
- Arculatot, márkát ad a pártnak, megjelenít és mozgósít.
- Előkészíti vagy helyettesíti az „új revizionizmus” jegyében célul kitűzőtt programalkotást.
- A közpolitikai tennivalók adekvát és sűrített megjelenítésével „munka- nyelvet” teremt a politika csinálói számára, amely elősegíti vagy egyfaj-

ta szómágiával helyettesíti a problémák kezelését és fontos szerepet tölt be azok kommunikálásában.

Egyetérthetünk René Cuperus holland munkáspárti teoretikussal, aki a harmadik út nyelv-, illetve szótárjellegét kiemelt fontosságú nővumnak te- kinti, amelyhez ambivalensen viszonyulhatunk. Érthető, hogy sokan a tech- nokrata politika megszületését és legitimálását érzékelve „allergikusan rea- gálnak egy ilyen típusú nyelvre, amely jellegénél fogva szinkretikus, oppor- tunista és eklektikus módon törekszik arra, hogy mindennek mindenhez ta- láljon arany középutat”. Tudomásul kell azonban venni, hogy a társadalom átalakításának terve elképzelhetetlen új szöveget nélkül. Különösen akkor, ha az új viszonyok között használhatatlannak bizonyulnak a hagyományos elméleti és ideológiai receptek, a vagy/vagy-ot sugalló megoldások. Új szó- tár nélkül bennragadunk a „leblokkolt társadalomban”, a patthelyzetekben és a baloldali identitásválságában. „A harmadik út egyfajta hangsúlyeltoló- dást jelent az elvi pragmatizmus irányában. Kitölti az elmélet és a gyakor- lat közötti űrt, oly módon kapcsolja össze politikuskos szavait és tetteit, hogy az ismét lehetővé teszi a bíráló vitákat. A harmadik út jól ragadja meg a választott pályát, mivel a nem-ideológia ideológiája, s szótára a keresés- nek és tevédesnek, a nyitott kísérletezésnek.” (Akademie... 1999: 30, 37)

Színházi rendezés. Az amerikai politikai kultúrához való közeledést jelzi az új munkáspárt megjelenítését szolgáló „formatervezői szocializmus” (designer socialism) mint a médiakonform, megrendezett és perszonalizált politikai marketing előnyben részesítése a tartalmakra koncentrált, racio- nálisan érvelő vitákkal szemben. A Clintoni mintákat követő Blair fordulatai, reformjai abba az irányba mutatnak, hogy a brit pártrendszer távolodik a pártverseny és a párttagoltság kulturális és osztályalapú európai hagyomá- nyaitól. Az is igaz, hogy ezzel Európában mintegy úttörő szerepet játszanak azon egyre általánosabban jelentkező tendencia érvényesítésében, amelyet a társadalomtudományok a politika esztétizálódásának és mediátizálódásá- nak neveznek. (Meyer 1999) Ez a jelenség elkerülhetetlenül adódik az új modernitás társadalmi viszonyaiból. Ellensúlyozás nélkül dominánsná válna azonban a marketing mintájára szerveződő politizálás súlyosan sértheti mind a pártokon belüli demokrácia, mind pedig a pártalapú képviselői de- mokrácia elvét, marginalizálja az alternatívákat felmutató társadalmi dis- kurzust.

Programelvek

A Clintoni-blairi harmadik útnak mint ideológiának egyik legpregnansabb kifejtését az amerikai Al From, a Demokrata Vezetői Tanács (DLC) elnöke ad- ta: „A harmadik út filozófiájának első elve és állandó célja: 'esélyegyenlősé- get mindenkinek, különleges privilégiumokat senkinek'. Társadalometikája

a kölcsönös felelősség. Alapértéke a közösség. Kitekintése globális, modern módszerei pedig a magánszektor gazdasági növekedését szolgálják, ami ma a mindenki számára érvényes esélyegyenlőség előfeltételét jelenti, továbbá egy olyan tettekre képes kormány erősítését, amely állampolgárait ellátja az előrejutásukat lehetővé tevő eszközökkel." (Akademie... 1999: 30)

Tony Blair elméleti-stratégiai újítása, hogy az 1999. őszi pártkongresszus óta expliciten is a nemzetközi és a belpolitika *meghatározó törésvonalának* tekinti a harmadikutas – az új modernitást elősegítő és vállaló – *progresszív* és a különböző színezetű, az új modernitásnak ellenálló *konzervatív*ok közötti ellentétet.

A blairi harmadik út programatikussá sarkpontjait az alábbi elvek jelentik:

- alkalmazkodás a globalizációhoz „baloldali kinalatorientált gazdaságpolitika” révén,
- befogadó társadalom: inklúzió, a kirekesztés megakadályozása,
- munkaközpontság, a munkába lépést szolgáló szociálpolitika (welfare to work), a munkaképességre való felkészítés elsőbbsége a jóléti állam szociális juttatásaival szemben.

Kinalati gazdaság

A harmadik út jegyében a munkaspárti gazdaságpolitika határozottan szembefordul a klasszikus szociáldemokrata anticiklikus – aktív munkahelyteremtő, keresletösztönző, keynesiánus – pénzügyi politikával. Az „adózta- és kölkező állam” elvetésének hangoztatása annak legitimálására is szolgál, hogy a politika nem lép fel alakító és szabályozó, korlátozó igény-nyel a piaci erőkként és viszonyokkal szemben. Az ortodox értelemben vett fenntartható növekedést szolgáló pénz- és pénzügypolitika olyan eszköz, amely biztosíthatja a globalizációhoz való eredményes alkalmazkodást. Az angolszász gazdaságok aluszabályozott jellege az új munkaspárt felfogásában a nemzetközi versenyben komoly előny. „A gazdaságpolitikában nem a makrogazdaságról szól a nagy vita: ma mi mind globalisták vagyunk...” – szögezte le Tony Blair már 1998 áprilisában.

A cél az ország termelékenységét lemaradásának megszüntetése. Ehhez az államnak határozott kinalati – azaz a versenyt, a vállalatokat, az újítást, a képzést, a beruházásokat, a tudományos és technológiai fejlődést ösztönző – politikát kell folytatnia. (Robinson 1999: 2–3) Ez valóban harmadik utat jelent a neoliberalizmus klasszikus államelenessége és a klasszikus szociáldemokrácia etatizmusa között. Aktív – partnerként és nem parancsnokként viselkedő – államról van szó, amely nem rendeli magát a magángazdaság fölé. Az új munkaspárt tényleges gyakorlatában azonban – a tory kormányzás időszakához képest – összességében valamelyest mégis emelte az újraelosztás és az adók szintjét.

Társadalmi szolidaritás

Tony Blair – módosított hangsúllyal és változó terminológiával ugyan – megerősíti a gazdasági hatékonyság és a társadalmi igazságosság összekapcsolásának klasszikus szociáldemokrata elvét: „Az új célkitűzések kapcsán az az elsődleges szándékunk, hogy Nagy-Britanniát nemzetközileg versenyképesebbé tegyük. Am döntéseink abban is lényeges szerepet fognak játszani, hogy elősegítsék a társadalmi kohéziót. Ennek a két célnak nem kell konfliktusba kerülnie egymással.” (1998 október. In: Robinson 1999: 10).

Mindazonáltal a harmadikutas szociálpolitikai koncepció lényegi pontokon eltér a hagyományos szociáldemokrata elvektől és gyakorlattól.

Az egyenlőség szinte eltűnik a társadalompolitikai szótárból. A még gyakran előforduló igazságosság (social justice) főnév helyére vagy mellé is egyre gyakrabban a méltányosság (fairness) kifejezés kerül. Ez utóbbi szemantikai fordulat azt is sugallja: az sem méltányos, ha egy komolyan teljesítő állampolgártól túl sokat von el az állam, mint ahogy az sem, ha valaki, aki nem tesz eleget közösségi kötelességeinek és nem visel felelősséget önmaga sorsáért, túlzottan nagyvonalú juttatásokban részesüljön. Az állampolgári jogokról és kötelességekről vallott felfogást illetően Tony Blair éles határvonalat húz meg a „régiből baloldali” és az új munkaspárt között: „A baloldali sokáig úgy követelt jogokat az államtól, hogy küzdelmet elválasztotta az állampolgári kötelességek kérdésétől és a kölcsönös felelősség szükségességétől. A munkanélküliségi segélyt gyakran úgy fizették ki, hogy hiányzott a kötelezés az ellenszolgáltatásra. A szülő sem érezte mindig kötelességének gyermeke nevelését. Ez a probléma még napjainkban is fennáll. Felelősségünk egyre sürgetőbb a környezetért, akárcsak a szülők felelőssége gyermekeikért. Jogaink tükrözik felelősségünkét. A felelősség nélküli jogok és esélyek az önzés és mohóság táptalaját képezik.” (*FES Tallózó*, 1999. 21. szám). A fenti gondolatmenet is illusztrálja a már említett kommunikatívus filozófia jelenlétét. A piaci egyenlőtlenségek kompenzálására – az állam paternalista gondviselése helyett – az új munkaspárt a hagyományos erkölcs erősítésére, az egyén és a közösség – a nemzet, a család, a helyi közösség, az önkéntes szerveződések és az egyházak – felelősségének, kötelezettségeinek és autonómiájának előtérbe állításával reagál. Így kívánnak morális oldalról is gátat vetni a gazdasági-szociális, valamint a kulturális-etnikai alapon történő kirekesztésnek, fellépve egyrészt egy nyomorba és gettóba kényszerülő alsó réteg tömeges kialakulása, másrészt az elitiek önkéntes elszigetelődése és kötelezettségei alól való kibúvása ellen. A befogadó társadalom mint centrálisnak tartott célkitűzés mind a közigazgatás decentralizálásában, a helyi autonómiák, a föderaliztikus struktúrák, a skót, a walesi és az északír önkormányzat kialakításában, illetve erősítésében, mind a tár-

sadalmi kulturális-etnikai kisebbségei iránti nyitottságban és pozitív diszkriminációban is kifejeződik.

„Welfare to work” – a foglalkoztatathatóság tétel/elsőbbsége

A „baloldali kínálati politika” központi elemét az oktatás képezi. A *szociális beruházó állam* legfontosabb tevékenységének az oktatás fejlesztését tartja: „Az oktatás számunkra a legjobb gazdaságpolitika.” (T. Blair 1998. február). Hasonló módon a megreformált jóléti állam lényegévé válik a *permanens képzés, az „oktatás, oktatás, oktatás”*. „Terveink szerint úgy építjük át a jóléti rendszert... – mondta Tony Blair 1998. februárjában –, hogy a munka elve legyen a középpontban mindazoknak, akik erre képesek, s a biztonságáé azoknak, akik erre nem képesek.”

A pénzbeli juttatások nyújtása helyett a jóléti állam legfontosabb célja az esélyegyenlőség jegyében az, hogy az egyének foglalkoztatathatóságát (employability) javítsa, illetve megteremtse. Nem a hagyományos szociáldemokrata eszköztárról, azaz az államilag finanszírozott makrogazdasági foglalkoztatáspolitikáról és munkahelyteremtésről van szó, hanem az *egyén és a mikrogazdaság szintjén* arról, hogy az állam „ajánlatokat tesz”, az egyén pedig felelősen dönt a felkínált esélyek igénybevételéről.

Az oktatás mindenekelőtti prioritássá tételének helyességét az új munkapárt legelszántabb bírálói sem vitatják. Inkább arra mutatnak rá, hogy egyrészt az ígéretekhez képest lemaradás tapasztalható az oktatáspolitikai ráfordítások terén, másrészt arra: *nem világos, mi lesz azoknak az egyéneknek és társadalmi csoportoknak az osztályrésze, akik a Blair-féle felosztásban a „nem képesek” kategóriájába tartoznak.* (Arra sem találunk választ sem a gyakorlati politikai, sem a programok szintjén, mivel gátlóható meg az, hogy a gazdagok, illetve a jómódúak kivonják magukat a szociális kotelezettségük alól.)

Érdekes idézni ismét az óvatosan mérlegelő német Alapérték Bizottság dokumentumából. A blairi társadalompolitika lényege – olvashatjuk – a *piaci elvek szerinti elosztás érvényesítése az egyéni felelősség elsőbbsége mellett*: „A szociális kirekesztés, a társadalmi anomia, a növekvő bűnözés és egy széles alsó osztály kialakulása – mindezt meg kell akadályozni, ha azt akarják, hogy a britek ismét „egyesült” nemzeté – Blair kifejezésével egy nemzeté (*one nation*) – nőhessenek egybe. A Munkáspártot a Lordok Házában képviselő Raymond Plant találóan nevezi pártja jóléti állam koncepcióját „kínálati oldalú állampolgárságnak”. A *supply side citizenship* kifejezésnek az alábbi tartalma van: Az állam a keretfeltételeket teremti meg, az állampolgárok pedig az így adott méltányos esélyekkel saját egyéni felelősségük szerint élnek. Így módon az elosztásra a piac (meritokratikus) elve érvényes.” (Grundwertekommission... 1999: 12)

Letérések a harmadik útról

A szociáldemokrácia, amelynek már, úgymond, megirták a nekrológiáját, a kilencvenes évek derekán visszatért Európa kormányába. Ennek a „büvös visz-zatérésnek” mintegy szimbólumává vált a 18 év ellenzéki évet maga mögött hagyó Munkáspárt győzelme a fő ellenséget megtestesítő thatcherizmus felett. (Cuperus–Kandel 1999) Érthető módon jött divatba a szociáldemokrata körökben a blairi harmadik út adaptálását a siker, a jövőképes-ség zálogának tekinteni. 1999 közepétől fogva azonban egyre több jel mutat arra, hogy a blairi-clintoni modellhez való igazodásnak, különösen kontinentális-európai átvételének súlyos politikai ára van. (Meyer 1999) Elvesztette többségét az Európai Parlamentben a szocialista frakció, szavazatvesztések tapasztalhatók mind nemzeti, mind tartományi (lokális) szinteken, s több pártban mély megosztottság alakul ki a tagság és a vezetőség sorában, illetve tagság és vezetés között. Olybá tűnik, hogy a kormányzati szerepvállalás sem oldja a nemzetközi szociáldemokrácia identitásválságát. E válság oka a szociáldemokrácia választói bázisának kettészakadása az új modernitás nyerteseire („új közép”) és vesztesekre, s az, hogy a mozgalom sem társadalompolitikai, sem kulturális stratégiája nem ad koherens, illetve hiteles választ ezekre a dilemmákra.

A baloldalon folyó viták új eleme (1999 közepétől) egyrészt az, hogy nagyobb hangsúlyt kapnak a harmadik utat a gyakorlatban korrigáló modellek, másrészt az, hogy az értékek, az ideológia felől – többek között éppen a blairi konfrontatív érvelési stílus miatt – mind gyakrabban nyíltan és offenzívan mutatkozik a harmadik út totális elutasítása.

A holland modell:

piacosítás a megegyezéses demokrácia keretei között

A holland Munkapárt politikai céljait – az új modernitáshoz való piaci alkalmazkodást – illetően nem különbözik a brit Munkáspárttól. Sőt a pénzügyi megszorítások, a monetarista politika, a munkaviszonyok flexibilizálása és a jóléti reformok területén a holland baloldal – mint az 1982-es társadalmi-gazdasági megállapodás egyik fő motorja – történelmileg megelőzte az angol testvérpártot. A társadalompolitikai stratégia terén viszont ellentétes megoldási módokat választott.

A szociális partnerség háromoldalú intézményrendszerére és a holland pártrendszer hagyományos konszenzus-modelljére támaszkodva a megszorító, de kompromisszumos, tehát kevésbé radikális változásokat a társadalom elfogadja. Feszültség tapasztalható ugyan a politika „kemény” céljai és

a „puha” döntési-végrehajtási módok között, ennek révén azonban biztosított a demokrácia stabilitása. (Grundwertekommission... 1999: 14)

A foglalkoztatást – mindekelőtt a részmunkaidős állások általánossá válásával (megközelítőleg 40%) – sikerült rendkívül rugalmasá tenni. Így csökkenthetett a munkanélküliség. A racionalizáló reformok ellenére a társadalom jóléti konszenzusához igazodva megőrizték a létbiztonságot és a széles körre kiterjedő szociális juttatásokat. Az alapellátások hozzáférhetősége és színvonala megakadályozza a társadalomban a tömeges elszegényedést.

A holland pártrendszer, kivált a szociáldemokrácia, éppen *politikai kultúrájának hagyományait folytatva tudott alkalmazkodni* az új modernitáshoz: „A holland modell szociáldemokrata vezetés alatt végrehajtott szociál-liberális kísérletnek tekinthető a kereszténydemokrata, korporatista politikai kultúra keretei között.” (Akademie... 1999: 35)

A francia baloldali hagyományhűség

A globalizáció és az új modernitás tendenciáinak elemzéséből vezetik le válságaikat a francia szocialisták is. Az alkalmazkodás és az egyenlőségideálra alapozott identitás közül egyértelműen az azonosság megőrzése mellett döntenek. 1999 októberében közzétett dokumentumukban reagálnak a júniusi Schröder–Blair nyilatkozatra, amelyben nemcsak ideológiai, hanem geopolitikai és Európa-politikai kihívást érzékelnek. Figyelmeztetve a kapitalizmus kritikájának egszégességére, a demokratikus szocializmus terminusát elevenítik fel „egy igazságosabb és emberibb világ” jegyében. „Egy hagyományhoz hűnek lenni azt jelenti, hogy a lánghoz legyünk hűek, ne pedig a hamuhoz.” – idézik meg egyértelmű antibalairista felhanggal Jean Jaures-t.

A francia szocialisták által vállalt hagyományhűség főbb elemei („Egy igazságosabb világet” – Pour un monde plus juste PSF 1999 – szövegelemzése alapján):

- A politika elsőbbsége a gazdasággal szemben, az árújelleg, a piaci viszonyok visszaszorítása, mint a demokrácia kitjesítése.
- A gazdasági-társadalmi viszonyok átfogó szabályozásának követelése társadalmi, európai és globális szinten. A globalizáció feltartóztatatlana, de „minél globálisabb a világ, annál több szabályra lesz szükség”. A modernitás átalakulása a modernitás kontrollját követeli meg.
- Az egyénnel, az individualizálással szemben a szolidaritásé, az egyenlőség szeményé az elsőbbség.
- A gazdaságpolitikában a teljes foglalkoztatottság, a társadalompolitikában a biztonság való jog és az újraelosztás a fő elv.
- Az általános szabályozás fő letéteményese az állam.

– A bizonytalanságok és egy deregulált világpiac korában Keynes üzenete globálisan érvényes. Csödöt mondott a korlátok nélküli liberalizmus. Leginkább nemzeti, de ezzel együtt európai, sőt globális szinten is koordináló „gazdasági kormányzatra” van szükség.

– A nacionalizmussal és az Egyesült Államok dominanciájával szemben kulturális sokszínűsége és szekuláris berendezkedése van szükség a regionális és a nemzeti identitások megőrzésével.

A francia politika etatista és centralizáló hagyományait követő baloldali koalíciós kormány, amely ugyan retorikája ellenére a privatizáció terén is jelentékenyen előre lépett, a jóléti államot megőrző politikájával, munkahelyteremtő stratégiájával szilárd támogatottságot élvez, különösen a lakosság alsóbb rétegeiben. Mindegy úgy értelmezhető, mint a szociáldemokrácia hagyományos politikai céljaihoz való különleges hűség. Fennáll azonban annak a veszélye, hogy a 21. század elejére elégtelennek bizonyulnak az újítások a globalizálódó gazdaság és az individualizálódó társadalom kihívásaival szemben.” (Grundwertekommission... 1999: 18)

Konklúziók – az európai út esélyei

A globális kapitalizmusban együtt van jelen jólét és nyomor, önmegvalósítás és frusztráció, szabadság és kiszolgáltatottság. A 21. századba lépő európai – és ezen belül a magyar – baloldal nem kerülhet szembe a változócs folyamatával. Hiszen azok az alaprendenciákat – globalizáció és tudástársadalom – tekintve feltartóztatatlannak.

A 19. század utolsó harmadában tömegerővé váló szociáldemokráciának a második világháborút követő negyedévszázadban – az ipari társadalom struktúrái és a kétpólusú világrend körülményei között – sikerült bizonyos értelemben a maga képerre formálnia a nyugat-európai nemzetállamokban a kapitalizmust. Most újrakezdés előtt áll. Feladata, történelmi küldetése, hogy ne csak alkalmazkodjék a globális információs kapitalizmus körülményeihez, hanem alakítsa, szabályozza, s ha kell – etikai indíttatásából – korlátozza is. Ezzel együtt a kulturális és nemzeti identitások megóvása a mind a nacionalizmussal, mind a kulturális különbségeket elmosni próbáló törekvésekkel szemben a *többkultúrú társadalom mellett* kell síkra szállnia. Nem mindegy, hogy a demokratikus baloldal, a populista szociálnacionalizmus vagy a vallási fundamentalizmus szóltja meg a kirekesztetteket és az egzisztenciájukban veszélyeztetetteket. A politika társadalomformáló lehetőségei azonban egyelőre beszűkülni látszanak. A szociáldemokrácia kénytelen lesz tudomásul venni, hogy hosszú távon a fejlett országokban csak korlátok között mérsékelhetők a társadalmi különbségek, s a klasszikus teljes foglalkoztatottság ugyanúgy illúzióvá válik, mint a szocialista társada-

lom. A célok kényszerű redukálása, halványabbá válása mellett az eszköztár is átalakulni és beszűkülni látszik.

A nemzetállam korlátozott hatókörének körülményei között elkerülhetlenné válik a globális kormányzás kiépítésének megkezdése. Ez a folyamat a nemzetek feletti demokrácia követelményét és lehetőségét is figyelembe véve történelmi léptékekkel hosszúnak, ellentmondásosnak ígérkezik. Szükség van a civil társadalom közösségeiben és a kistérségek szintjén folytatandó politizálás kibontakoztatására is. Okkal lehetünk szkeptikusak abban kérdésben, hogy mennyire lehet hatékony ez az Ulrich Beck által szubpolitikának nevezett lokális erő a globális új modernitás antiszociális, antihumános kísérőjelenségeivel szemben.

Hatékony politikai-hatalmi eszközök nélkül nincs esély az új modernitás humanizálására. A nemzetállam hatalma erodálódik, a lokális közösségeké elégtelen, a „globális kormányzás” pedig illuzorikus. Ami viszont erősödik, az a nagytársági összefogás, az európai integráció.

J. Delors, az Európai Bizottság egykori szocialista elnöke politikai életművének summája lehetne, hogy az európai integráció döntő, sőt, meghatározó mozzanata a globalizáció korában az európai társadalommodell védelme. A szociáldemokrata teoretikusok 1997-es konferenciáján Freudenbergben (Cuperus-Kandel 1998) erre egymást ismételve figyelmeztettek az előadók: „Történelmi léptékekkel nézve még azt a feltevést is megkockáztatnánk, hogy az európai szocializmus csupán egy lábujjgözet volt Európa amerikanizálódásának oly sokat rettegett és mégis olyannyira remélt folyamatában.” (Donald Sassoon in Cuperus-Kandel 1998: 38) A baloldali jövője az Európai Unió sikerétől vagy kudarcától függ, szociáldemokrácia és Európa azonos egymással. (Mario Telo in Ugyanott: 41–47) Még markánsabban kifejezve: Az európai szociáldemokrácia vagy európai lesz vagy nem lesz. A globális kapitalizmus megszelídítésének feladatai és céljai ma és a jövőben csak a nagytársági regionális integráció, az Európai Unió szociális, de mindenekelőtt politikai jellegének erősítése, politikai unióvá alakítása révén valósíthatók meg. A szociáldemokráciának európai szintű politikai szereplővé alakulva magának is európaizálódnia kell.

Hivatkozások

Akademie der Politischen Bildung – Friedrich Ebert Stiftung 1999. *Dritter Weg und Neue Mitte – Leerformeln oder Leitbegriffe einer neuen Politik?* (Kongress der FES am 18. Mai.), Berlin.

Beck, Ulrich 1986. *Die Risikogesellschaft*. Frankfurt – 1993. *Die Erfindung des Politischen*. Frankfurt

Blair, Tony 1998. *The Third Way. New Politics for the New Century*. London

Castells, Manuel 1999. *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Vol. I – II – III. Oxford

Cuperus, René-Kandel, Johannes (szerk.) 1998. *Transformation in Progress: European Social Democracy*. Amsterdam

Daunderstadt, Michael-Gerrits, André-G. Márkus György 1999. *Troubled Transition: Social Democracy in East Central Europe*. Amsterdam-Bonn

Esping-Andersen, Gösta 1990. *Politics Against Markets*. Princeton

From, Al 1999 (April). *The Third Way: Progressive Governance for the 21st Century*. DLC Forum, Washington

Gates, Bill 1996. *Der Weg nach vorn. Die Zukunft der Informationsgesellschaft*. München

Giddens, Anthony 1999. *A harmadik út*. Budapest

Glott, Peter 1999. *Die beschleunigte Gesellschaft*. München

Grundwertekommission beim Parteivorstand der SPD 1999 (September). *Dritte Wege – Neue Mitte, Sozialdemokratische Markierungen für Reformpolitik im Zeitalter der Globalisierung*. Berlin

Harvey, David 1990. *The Condition of Postmodernity*. Oxford

Lash, Christopher-Urry, John 1994. *Economies of Signs and Space*. London

Márkus, G. György 1995. *A szociáldemokrácia két modernitás között*. Budapest

Martin, Hans-Peter-Schumann, Harald 1998. *A globalizáció csapdája*. Budapest

Merkel, Wolfgang 1999. *The Third Ways of European Social Democracy at the End of the Twentieth Century*. Heidelberg – Madrid

Meyer, Thomas 1999. *The Third Way – some crossroads*. Amsterdam-Berlin

Meyer, Thomas-Kampmann, Martina 1998. *Politik als Theater*. Berlin

Parti Socialist Francais 1999. *Pour un monde plus juste*. In: *Die Zukunft*, 11. szám Wien

Robinson, Peter 1999. *Britain's Labour Government: a third way for social democracy*. Berlin

Thrift, Nigel J. (ed.) 1990. *The Sociology of Time*. London

Touraine, Alain 1992. *Critique de la Modernité*. Paris

Trends, Trends 1999. (Institut für Trendanalysen) In: *Die Zukunft*, 1. szám. Wien

A szociáldemokrácia neoliberális fordulata

Az itt szóban forgó *harmadik út* a neoliberalizmus és a szociáldemokrácia sajátos összeszövődöttsége, a fényes pályafutást befutó politikai harmadik utak egészen új és egészen sajátos változata. A *harmadik utak története* hasonlíthatatlanul izgalmas történelmi példatár, ennek ismertetése helyett csak arra a furcsa kontrasztra emlékeztetnénk, ami a kilencvenes évek első fele és vége között fennáll. Amíg ugyanis a kilencvenes évek első felében (*különösen posztoszocialista miliőben*) a harmadik út pusztá gondolata is in-korrektnek számított politikailag (amivel alaposan be is határolta a poszt-szocialista politikai paletta kiépülésének lehetséges eszköztárát), éppen a szociáldemokrácia, illetve elsősorban annak angolszász megfelelője, a *Labour* elégezte meg a harmadik úttal kapcsolatos politikai absztinenciát, és vágott bele egy ilyen tartalmú új koncepció kidolgozásába.

A neoliberalizmus politikai-gazdasági komplexum, jelenlegi és érettnék mondható formáját a késői kommunizmussal való szembenállásából és annak legyőzéséből nyerte. Ezért tendenciájában globális berendezkedés, a komplexumhoz szervesen tartozó saját politikai intézményrendszer nélkül. Sajátosságai közé tartozik, hogy nem egy igen lényeges vonásában *korrekciója a klasszikus liberalizmusnak* is, az e konfliktusból származó korántsem elhanyagolható feszültséget a késői kommunizmussal való szembenállás semlegesítette, amennyiben a *neoliberális gazdaság mellett artikulálódó neoliberális politikát a kommunizmus élő kontrasztja tette hasonlatossá a klasszikus liberalizmus alakzatához*. A neoliberális szerkezet a globalizáció tendenciáit az úgynevezett monetarizmus szerkezetében realizálja, ami nem azonos az ilyen nevű közgazdasági iskolával, de a globalizálódó gazdaság szerkezetének a nemzetállamok eladósodásával történő kiépülését, a nemzetközi pénzügyi szervezetek szféráját, azaz a globalizáció konkrét alakzatának realizálódását jelöli. Mindebből az is következik, hogy a szociáldemokrácia számára a harmadik út koncepció keretei között oly vágyott neoliberalizmusnak létezhet klasszikus liberális kritikája is. A neoliberalizmus struktúrált, ha tetszik, rendszerjellegének kiemelése azért is különlegesen fontos, mert a szociáldemokrácia (*Labour*) a harmadik út koncepciójával ehhez a *rendszerként átélt szerkezethez kívánt kapcsolódást találni*. Ez magyarázza azt az egyébként másként nehezen magyarázható, sőt egyenesen kétértelműnek tűnő tény is, miszerint nem új belátások és felismerések vezették a szociáldemokráciát (*Labourt*) a neoliberalizmussal azonosuló harmadik út koncepciójához, de az ezen azonosuló közeledést sugalló dön-

tés meghozatala után kezdődött el az azonosuló közeledést mélyebb okokkal indokoló értelmezés megkeresése.

A monetarista-neoliberális komplexum működésének, de értelmezésének is egyik legfontosabb problémája a komplexumnak és a *társadalomnak* a viszonya, nemcsak e viszony tartalma, de új, az eddigiekhez nem hasonlítható minősége is. E komplexum ugyanis alapvetően a globálissá vált funkcionális rendszerek működésére épül, amelynek támadhatatlanul legitim politikai alapzata a reprezentatív demokrácia rendszere. Mivel a nagy funkcionális rendszerek működésének nincs közvetlen kapcsolódása a politikai alrendszerhez, ezért a modern társadalom meglehetősen bonyolult és kifinomult rendszerei nem illeszkednek közvetlenül a nagy funkcionális rendszerek működéséhez, maga a reprezentatív demokrácia ugyanakkor nem képes (és ez nem is funkciója) ezt a kifinomult és komplex szociális szférát bekötni a nagy funkcionális rendszerek működésébe. A társadalom e sajátos problémája már a neoliberalizmus elméleti és gyakorlati vezetőinek is fel tűnt. Nem csoda, hogy mindkét oldalról ismerünk olyan véleményeket, amelyek szerint olyan, hogy társadalom *nem is létezik (!)*, csak egyes egyének vannak, akikből természetesen könnyen lehet egyéni vállalkozó. Ez a hatalmas *strukturális* – és amit láttunk – *antropológiai* probléma („társadalom nem létezik”) azonban magába szippantja mindazokat a drámai vonatkozásokat is, amelyeket az *érdekek* szférájának nevezhetünk. A „*kinek jó?*” kérdése a neoliberális-monetarista komplexum összes szintjén és vetületében felmerül, és ezen kérdés egyáltalán nem lesz közömbös a harmadik út koncepciójának megítélésekor, azaz a szociáldemokrácia (*Labour*) sajátos és messzeemenő neoliberális fordulatának értelmezésekor. Ha ugyanis az egyik részlőről megítélhetők tűnik, hogy a szociáldemokrácia (*Labour*) neoliberális fordulata a *neoliberális-monetarista komplexum* hegemon helyzetéhez való valamiféle alkalmazkodás következménye, a másik oldalról magának a neoliberális-monetarista komplexumnak a *társadalomhoz* való teoretikusan azonosíthatatlan viszonya nagy súllyal jelenik meg egy olyan politikai iránynak e komplexumhoz való ennyire erőteljes közeledésében, amely eddig ösztársadalmi érdekek letéteményezettjeként határozta meg önmagát.

Ugyancsak el nem döntve az a kérdés, hogy mi a szociáldemokrácia (*Labour*) neoliberalizmushoz való közeledésének valódi tartalma, már most is világos, hogy az ilyen átlenyegülés alapvető feltétele a politika teljese *dezideologizálása*. A dezideologizálódás egy nagyságrendje azonban már a politika alapvető, azaz arisztotelészi fogalmát is veszélyezteti, hiszen az elemi ideológiaképződés tudásszociológiai értelemben (az „ideológia” kifejezés *kétségtelenül* problematikus mivolta ellenére) az egyes csoportok társadalmilag *létezhető* viszonyainak artikulálását végzi, amely létezhetőviszonyok tisztázása a demokratikus politikai érdekartikuláció alapja. Szeretnénk tehát *elkülönböztetni* a 20. század nagy ideológikus rendszerei-

nek ideológiáját a tudásszociológiai értelemben vett *létezhető*viszonyok artikulálhatóságának kérdéséről. Amíg az ideológia vége egyrészt az ideológiákkal szorosan összefonódó diktatúrák végét is jelenti, ugyanez másrészt kanti értelemben „*kiskorúvá*” (neműndig) teszi a társadalom legutóbb csoportját, hiszen nem teszi lehetővé létezhető társadalmi helyzetük valamennyire is általánosított artikulációját. Az elemi és a létezhetőviszonyok ideológiái artikulációknak a nagy diktatúrák megbüntetésének hullámában való kiiktatása radikális nyelvszabályozási lehetőségeket, a retorika átalakítását teszi lehetővé, megalapozza a harmadik útra egészében is jellemző *dialógikus retorikát*. Így a harmadik út szociológus megalapozójának tollából csupán meglehetősen borzongással olvashatjuk, hogy az európai baloldalt és a jóléti államot fölülnyes biztonsággal legyőző *thatcherizmus* „alaposan felrúzza a brit társadalmat” (!). Az új nyelvszabályozás, a parttalan retorika e példájában nem az rökonyított meg, hogy ilyen alapon akár a legutóbbi wimbledoni teniszerenyő döntője is történelmi jelenséggé válhat (hiszen alaposan „felrúzza” a brit társadalmat...), de még ennél is inkább az, hogy a nagy vereség enyhe csiklandozással alakítsa azek után a nyelvszabályozásnak a szó szoros értelmében összes önkényes változtatását is megengedhetővé teszi. E kérdéskör milyen természetesen új, az eddigiekben még nem végiggondolt teoretikus kérdések is meghúzódnak. A létezhetőviszonyok megszületésének szükségszerűsége valóban nem érinti a nagy ideológiák lehanyatlásának egész problémakörét, az egyes csoportok doktrínáinak meg nem szüntethető politikai érdekeinek ténye (és létjogosultsága) nem változtatja meg a nagy funkcionális rendszerek depolitizáló hatásait.

Mindezek a nagy előfeltételek vezetnek a *politikai tér átrendezésének* lehetőségéhez, amelynek esetéből most a harmadik út elközelítésének néhány elemét emelünk ki, hiszen a politikai tér átrendezése részben spontán folyamat is, részben pedig elkerülhetetlenül részt vesz benne az összes politikai és társadalmi mozgalom.

Az egész politikai tér átrendezésének egyik (alapvetően neoliberális, de a harmadik út által is előszertett igénybe vett) legfontosabb eleme az állam fogalmának a szociális állam rövid ideig hegemon helyzetben lévő alakzatával való teljes azonosítása, azaz a *szociális állam neoliberális lebontása minden államiság kritikus relativizálásával válik egyenlővé*. Elegendő (lett volna) azonban övodai jegyzeteink egyszerű átlapozása ahhoz, hogy a már a görög demokráciában civilizációs csúcspont döntő állam néhány olyan funkciójára ráébredjünk, amelynek *semmi* köze *nincs* a *szociális államhoz*, és amelyek teljes eliminálása kritikus kiszolgáltatott helyzetbe hozta a társadalomnak azt a részt, amely nem nevezhető a nagy funkcionális rendszerek működése közvetlen haszonélvezőjének vagy legalábbis részesének. Miközben a rövid életű *jóléti állam gyakorlatilag* az összes közösségi funk-

círt magába szippantotta, bukását a nagy funkcionális rendszereken épülő hatalmi komplexum az államiság eddig elért összes civilizációs vívmányainak visszaszorítására használta fel eredményesen.

Mindez azt is jelenti, hogy a 21. század valódi új kihívásainak megoldásait a 19. ha éppen nem a 18. század szemléletével és fogalmiságával kísérli meg (*hatmilliárd egyéni vállaalkozó, amelyből másfél millárd kínai*).

A harmadik út egyes érett koncepciói, abban a formában ahogyan azok programatikusan formában előtűntek megjelennek, maguk is a metaforikus vagy valóságos *történelem utáni*, a „*történelem vége*” állapota által meghatározott állapotnak a termékei. Ebből logikusan következik az, amit az empirikus vizsgálat lépten-nyomon igazol. A harmadik út koncepciói olyan önkényesen mozognak az egyes történelmi korok fogalmisága, eseményei, értékei és értelmezései között, hogy azt a *posthistoire* irányzatának mind dekonstruktivista, mind pedig alkotóan eklektikus irányzata még meg is irigyelhetné. Így azokat a szerintünk mégsem teljesen lényegtelen kérdéseket, amelyek a baloldal (és az ahhoz viszonyított jobboldal) megközelítőleg kétszáz éves történetének egyes korszakait határozta meg, a harmadik út teoretikusai igazi posztmodern önkényességgel kezelik (s minden jel szerint ezt nemcsak a politikai retorika kétségtelesen a leegyszerűsítéseknek kedvező kívánalmainak megfelelően teszik, de így is gondolják, legalábbis azt szeretnék, hogy más is így gondolja). Hol a tegnap jelenti a jobb és bal elválasztását, hol a klasszikus kapitalizmus, hol „szociális állam” a bal és annak lebontása a jobb.*

Hajlanánk arra, hogy a történelmi tereknek ezt a posztmodern (és ezért ha éppen nem is objektív, de mindenképpen korszimptomatikus) önkénységet megtegyük a harmadik út ideológia alapjává. Egy látszólag ennyire „egzakt” és „gyakorlati” politikus elmélet esetében ez csodálkozást keltene hogy kiváltson. Mégis a történelmi dimenziók szélsőségesen önkényes kezelése ha nem is arannyá, de az első pillanatra érvé válik a harmadik út mestereinek kezében. Így léphet fel a harmadik út a *jóléti állam* reformereként. Ez az a pont, ahol hajlamosak lennünk elfelejteni, hogy a jóléti államot Reagan és Thatcher neoliberalizmusra már lerombolta, a harmadik útnak legfeljebb az állam megmaradt és igen szerény jóléti dimenzióinak új-rarendezésének jöhetne el a lehetősége.**

* Ez a szabad eklektika egyébként politikailag a hatást illetően meglehetősen eredményesnek is bizonyul. Mivel a köznevelő szemantikai telerőltatást szem előtt tartva az összes jelentésének van „értelme”, mintegy az olvasóba (és az értelmezőbe) fojtja a történelmi egzaktságban rejlő érvek, és főleg az ilyen körülmények között már technikailag is majdnem lehetetlennek tett érvelés lehetőségét. A nyelve „szabadsága” természetesen a teljes önkényhez is elvezet, így például, amikor a harmadik út rövid útja a globalizáció adott választékát értelmezik, vagy amikor Giddens egy 1999-es interjújában az egyenlőséget „még mindig középüti téma”-nak nevezi.

** A történelmi kétes megállapítások sokszor erősen tendenciózusak – mit kell gondolnunk, ha például azt olvassuk az egyik szövegben, hogy az ipari társadalom sohasem volt annyira „domináns” a történelemben, mint sokan hiszik, mert mindig tevékenykedtek kistermelők és kisvállalkozók is...

Bizonyos az is, hogy a történelmi és a tárgyi dimenziók ilyen eklektikus kezelése elősegíti a harmadik útra általában (és számos más perspektívából szemlélve is) szembeeszközö verbalizmusát, amelyet voltaképpen már e helyütt *diadalmal verbalizmusnak* kellene titulálnunk. Blair például előszere-ttel használja az „erős család” fogalmát, részben mint a harmadik út koncepciójának egyik társadalompolitikai célját, részben mint egyik médiumát, részben azonban már úgy is, mint a jelen valóság egyik jövőbe mutató részét. Ha azonban át szeretnénk látni a verbalitás függönyén, kiderül, hogy az „erős család” egyik összetevője egy közelebbi meghatározásokat nélküli „civil társadalom” (verbálisan ez sem hangzik rosszul, legfeljebb azon csodálkoztunk, miért itéli el Blair ugyanebben a szövegben a neoliberalizmust azért, mert túlságosan hisz a civil társadalom minden társadalmi bajt automatikusan megoldó missziójában), megtudjuk továbbá, hogy az erős családok (kölcsonösen) hasznosak az államnak, valamint azt, hogy elvárják, de lehetővé is teszik az „intelligens közgazdagság”-t. Mindezekben túl semmit sem tudunk meg az „erős család”-ról a politikai realitások szintjén.

A harmadik út koncepcióinak igen lényeges közös vonása az értékekkel való érvelés. Ezen a területen ugyancsak számos ellenvetést lehet tenni, és magával a problémakészéssel szemben is a tartalmi és módszertani elégtelenség számos okát lehetséges kimutatni. A harmadik út „érték”-elméletének egyik vonása azonban meghatározó, meghatározó az egész irányzat legmélyebb karakterére nézve (s ha ez így van, ezen nem csodálkoztunk), a legmélyebben határozza meg a harmadik út politikai célkitűzéseit is. A harmadik út új értékei, a rivális irányzatok értékalapú támadásai, az új politikai helyzetnek az új értékek alapján való magyarázata s így általában az egész harmadik út értékcentrikussága alapvetően *hiányos megközelítésnek* bizonyul, hiányosan építi bele az értékeket a modern társadalom egyes al-rendszereinek, illetve egészének funkcionális összefüggéseibe. *Értékekről beszél minden módon, funkciók, tárgyi-tartalmi összefüggések nélkül.* Az így értelmezett értékdiskurzus azonban szükségszerűen majdnem teljesen önkényes. Egy új koncepció nem épülhet új értékekre, hanem csak a politikai, gazdasági, társadalmi folyamatok, a nemzetközi politika új értelmezéseire, amelyek, éppen mint új értelmezések, természetesen változásokat hoznak az értékek helyzetében, egymáshoz való viszonyában is, *átértékelik*

*Paradox módon az is megcsúsz, hogy a történelmi és a tárgyi mozzanatok elmosódottsága miatt egy-egy hasznos és produktív gondolat is elveszti elsőbbségét. Így például az az elképzelés, hogy minden közkiadásnak értékelendő reformot kell létrehozni, bizonyítatlan körönkívül válik, ha nem vizsgáljuk a koncepció tárgyi összetevőit; azaz, ha nincs tisztázva a hosszú- vagy rövidtávú célja, a költség és a többlet, a közérdek és a megelégedés, a nemzeti és a nemzetek közötti érdekeltlenség lehetséges értelmezési tartományai, hiszen az eredeti kijelentés (minden közkiadás hozzon látható előrelépést) e szempontok összes lényeges konkrét megoszlásánál egész más tartalmakat kell hogy jelentsen. Gyakorlatilag természetesen általában a kevésbé kedvező lehetőségek, a hosszú távú gondolkodás háttérbe szorítását jelenti, akár meg ez az önmagában teljesen ledithetetlen kijelentés is.

őket. Az értékek ártértékelése új felismerések nélkül felszíni és felszínes tevékenység, s nem is ígérhet nagyobb eredményeket. Ha ugyanis lehetséges volna lényegesebb kreatív és innovatív felismerésekhez jutni az értékek pusztá ártértelmezésével, egymáshoz viszonyított helyzetük szimpla változtatásával, a tudományos kutatás vagy az elméleti munka a világ legegyszerűbb feladata lenne. Új felismerések nélkül ugyan honnan nyernék azt az új alapzatot, amelynek alapján egy-egy érték tartalma vagy helyzete megváltozhatna. Az értékek ezen egyenes vonalú leválasztása a tartalmi és funkcionális elemzésekről természetesen most is jár szellemi és gyakorlati haszonnal a harmadik út valóságos céljai szempontjából, hiszen a funkcionális-tartalmi összefüggés nélkül sokaknak már nem is tűnik fel, hogy a harmadik út igazi értékei voltaképpen a felismerhetetlenségig hasonlóak a neoliberalizmus alapértékeihez.*

Blair egyik fő szövege elismerésre méltó nyíltsággal fogalmazza meg, hogy a harmadik út a (funkcionális és tartalmi elemzések nélkül felfogott) értékek közötti esetleges konfliktusok esetén különösen nagy jelentőséget tulajdonít a „helyes politiká”-nak, azaz a politikai pragmatizmusnak. Távoll áll tőlünk, hogy ebben a megfogalmazásban kivétlenül lássunk, annak általános formájában. Ha azonban visszatérünk a funkcionális vonatkozások nélküli értékekre, nyomban változik a helyzet. Ebben az esetben ugyanis nyomban láthatóvá kell válnia a szóban forgó modell kritikus, sőt, döntő hiányosságának. Ha ugyanis a harmadik út a maga értékeit (vagy akár a maga ártértékeléseit) funkcionális és tartalmi elemzésekre építette volna, már nem lehetne meg a politikai gyakorlatnak, a pragmatizmusnak a maga csodátévő hatalma. Az önálló elemzések a tárgyi világ egyfajta értelmezését indították volna el, amelyeket a „helyes politika” csak akkor tudna (tudott volna) kiegyensúlyozni, ha funkcionális vagy tárgyi szinten tudott volna valódi áttöréseket hozni.**

*Tony Blair egy programmatikus írásában (A harmadik út) kitűnő példáját adja az irányzat értékekkel való bánásmódjának, majd még olyan alapértéket nevez meg (egyenértékűség, esélyegyenlőség, felelősség, közösség), amelyek vagy maradtakéltalanul neoliberalis tartalmúak és eredetük (egyenértékűség, esélyegyenlőség), vagy a konkrét értelmezésben válnak azé. Egeszen elakasztó példa erre a felelősség „értéke”, amely azt hivatott körülírni, hogy vannak olyan szociálisan támogatottak, akik ellenszolgáltatás, azaz „felelősség” nélkül élnek a segítséggel. Ez valódi probléma, csak azt nem értjük, miért a munkanélküli feladata lenne „felelős” tevékenységet találni magának, mint ahogy azt sem, miért kapcsolja össze ezt Blair (neoliberalis) színezettel a régi baloldali tézissel. Még ezt is felülmúlja azonban a „közösség” első pillanatra valóban nem neoliberalis akcentusú értéke, amelyet azonban Blair úgy igyekszik elfogadtatni, hogy az állami beavatkozást csak olyan helyzetben tartja elfogadhatónak, ha eközben „nem akadályozzák” a helyi közösség öntörvényű működését. Különösen szembeillik ez állam meghatározásai a harmadik út koncepcióban, hiszen a funkciók hangoztatása pozitívan kíván el-útrni a neoliberalizmussal, miközben az első konkrétan meghatározások máris hamisítatlanul neoliberalis színezetűek (egy másik példa: az állam egyik legfőbb funkciójának a „verseny” szabályozását tekintő értelmezése).

**A „helyes politika” e konfliktusokat megszüntető hatásának látni természetesen új szemmel kell tekintünk eddigi elemzésünk nem egy fontos mozzanataira is. Így például világos, hogy a történelmi egyezkedés elhanyagolása vagy éppen a sikeres verballítás stratégiájaként is mennyire fontos szerepet játszott egy olyan politikai pragmatizmus megalapozásánál, amelyik úgy akar értékkonfliktusokat elsimítani, hogy nem hoz létre önálló funkcionális vagy tárgyi elemzéseket.

Van azonban a harmadik út értékekkel kapcsolatos elgondolásainak olyan oldala is, amelyik releváns a neoliberalizmussal való összevetésben is. Eddig ugyanis azt kellett megállapítanunk (egyrészt), hogy a vezető értékek jórészt vagy közvetetten, vagy értelmezésükben neoliberalis jellegűek, arról is szót kellett már ejtenünk, hogy a harmadik út titkos gravitációja a neoliberalizmus politikai képviselétének leváltása és a neoliberalis fundamentumokon felépítendő új nemzetállami és nemzetek feletti szerkezetek politikai irányításának megszerzése. Ez értékek sajátos kezelése, a „helyes politika” fontosságának hangsúlyozása lényeges árnyalatnyi különbséget generál az eredeti politikai neoliberalizmus és a harmadik út szándékolt alakzata között. Miközben a klasszikus politikai neoliberalizmus a jelen viszonyai között (a neoliberalis gazdasági és politikai alapokon állva) nem akar, de nem is tud ígérni semmit a rendszerben felmerülő konfliktusok megoldására, de akárcsak azok enyhítésére nézve is, a harmadik út „helyes politikája” mégiscsak ígérget, még akkor is, ha – természetesen – ezeknek az ígéreteknek a megalapozásánál is erősen figyelniük az értékek mozgathatósága mögötti funkcionális és tartalmi elemzések új eredményeit.*

A politikai ígéretekben megfogalmazódó szándéokra utalnak a harmadik út alapszövegeiben meglehetősen ritkán, de annál félreismerhetetlenebbül megjelenő ellenségek. Blair közvetlenül ellenségnek nevezi azt a „ciznizmus”-t, amely azt állítja, hogy a globális piacok kivonják magukat a politika kontrollja alól. Ez az álláspont árulkodó. Mutatja a globalizáció bizonyos mérvű reflexióját, de mutatja a politikai misszió és a társadalmi kontroll igényének az új körülmények közötti fenntartását is.

A harmadik út rövid távú célja világos: ki akarja ragadni a jelen világ politikai kontrollját a neoliberalizmus (vagy a neoliberalizmus eddigi politikai képviselői, legelsősorban a konzervatívok) kezéből. Mindezt azonban úgy akarják, hogy eközben ne változzon (ne változtassák) meg a társadalmi működés tartalmi-funkcionális alapzata(i)t. Mely közösségen alapul tehát a vágyott politikai hegemonia, nem csoda, ha a felszín különbségeit annál inkább jelezni szeretné a harmadik út nem egy koncepciója. A neoliberalizmustól való, az elkülönülés motivációjából származó elhatárolódás része a neoliberalizmus kritikája.** Ezt a rendkívül érdekes és szűkös mozgásterrel

*A neoliberalizmus e semmit nem ígérő karaktere új oldalról világítja meg, hogy miért fondódt össze gyűzelme a kommunizmus bukásával. Bármilyen szerencsétlen is például a harmadik út egyik önmeghatározása („permanens revizionizmus”), ílyet a legjobb világok csúcsára érkező neoliberalizmus nem tud ígérni. Más lehetőségek elismerésével is itt említenénk meg a harmadik út retorikájának azt az elemét, amely szerint a neoliberalis értékek átvételével egy időben hol egyre csökkenőnek ítélik meg a neoliberalizmus „attraktivitását”, hol pedig egyenesen politikai halottként tekintik.

**Blairrel egy helyen a radikális és doktrínér neoliberalizmus veszélyt jelent a „nemzet összetartozása ellen” – olyan érv, amit a harmadik út kontinentalis képviselői aligha vehetnének fel érvékesztettükbe, jóllehet hétéköznap politikai értelme meglehetősen világos.

jellemezhető helyzetet mutatja a neoliberalizmus funkcionálásának kritikája, olyan kritika, amelynek gyakorlója egyébként nem kíván változtatni ugyanezen a funkcionáláson.

Egy harmadik típusú kritika a neoliberalizmus *dogmatizmusát, doktrínerejét* teszi tematikussá, s bizonyos értelemben ebben van is valami igazságtartalom, hiszen ez nem egy esetben még akkor is a nem-cselekvést részesítette előnyben, amikor ez teljesen evidens megmutatkozott.*

A harmadik út, mint már nem egyszer utaltunk rá, alapvetően a globális korszak termékének tekinti magát, és magától értetődően az *integráció* különböző változataiban gondolkodik. A koncepció legspecifikusabb vonásának e tekintetben azt tarthatjuk, hogy a harmadik út összekapcsolja a lényegében a neoliberális gazdaság és társadalomkép alapzatára felépítendő politikai formáció hegemon irányítására támasztott igényét e rendszer nemzetek fölötti irányításának igényével. A *harmadik út nemzetek fölötti, az integrációt integráló ajánlás is*. A harmadik út a permanens revízió koncepciójának részévé teszi a nagy integrációs folyamatokat is.

Összefoglalónk nyitányakor emlékeztetnünk kell egész vállalkozásunk alapvető irányultságára. Elemzésünk a harmadik út koncepcióját nem *politikai, de történelmi*, ha tetszik, némiképpen *történetfilozófia* szempontból tettem meglegre. Konklúzióink is természetesen csak ebben a szférában válhatnak igazán értelmezhetőek.

A neoliberalizmus győztes komplex rendszerként emelkedett ki a létező szocializmus világmeretű legyőzése után. A nemzetközi szociáldemokráciát meglepte és új választások elé állította a létező szocializmusnak ugyanez a győzelme. Történelmi elemzésünk eredménye szerint a harmadik út a szociáldemokrácia válasza az új helyzetre. Olyan válasz, amelyik a hosszas partnere, ha tetszik, a *politikai házasság* viszonyát ajánlja a már hegemonnak érzett gazdasági és politikai világrend neoliberalizmusának. A házasság két fele az adott helyzetben nem rendelkezik egyenlő hozománnyal. A győztes neoliberalizmus tud várni, és működése nem függ közvetlenül a hegemoniát biztosító politikai intézményrendszer színezetétől, amíg ha más nem is, de a gyors változások egymásutánja cselekvéskényszerbe sodorja a szociáldemokráciát. A harmadik út a neoliberalizmus alapértékeinek gyakorlatilag teljes elfogadása, a nem-neoliberális értékek (szándékosan nem „baloldali” értékekről beszélünk) a retorika, a *diadalmos verbalizmus* verbális diadalok szintjén jelennek csak meg. *Történelmi* (azaz *nem politikai*) elemzésünkben ezért nem annyira a baloldali értékektől való búcsúvétel kockázatát emel-nénk ki, mint a *teljesen új helyzetbe való ugrás kiszámíthatatlanságának rizikóját hangsúlyoznánk*.

*Ílyen alapon lassan jogunk lenne a harmadik utat olyan neoliberalizmusként definiálni, ami „nem-dogmatikus”, ahol a „nem-dogmatikus” jelzőnek nincs kényszerítő ereje pozitív tartalma ilyen értelemben talán még az a kijelentés sem lenne értelmetlen, hogy a harmadik út nem a szociáldemokrácia, de a neoliberalizmus „permanens revíziója”.

Hivatkozások

Gondolatmenetünk közvetlen hátterét elégségesen reprezentálja a *Die Neue Gesellschaft. Frankfurter Hefte*, 1999. májusi kiváló összeállítás. (Anthony Giddens, Tony Blair, Gerhard Schröder, Robert Misik, Thomas Meyer és Johano Strasser programmatikus írásai, elemzései, illetve interjúi, a hozzájuk tartozó tartalmi és filológiai jellegű utalásokkal együtt).

E sorok szerzőjének következő írásai játszottak még szerepet a gondolatmenet egyes téziseinek kialakításában:

– A globalizáció társadalomfilozófiájához. In: *A mai világ és a jövő forogatókönyvei*. Budapest 1997. 52–62.

– Das Globale ist das Unmittelbarwerden des Absoluten? In: *Hegel-Jahrbuch*, 1996. Berlin 1997. 33–41.

– Globalizáció, félelem, szociáldemokrácia. In: *Élet és Irodalom*, 1999. június 25.

– A jóléti állam mint teoretikus tárgy. In: *Az állami eper edesebb-e?* Szerkesztette: Dalos Rimma és Kiss Endre. Budapest 1998. 69–80.

– Kísérlet a jelenkor jobboldali populista jelenségének értelmezésére. In: *Európai Unió – Regionalizmus – Szuverenitás. IV. Országos Politológus Vándorgyűlés*. Székesfehérvár 1998. 361–366.

– *Monetarismus und Liberalismus. Zu einer Theorie der globalen und geschichtsphilosophischen Aktualität*. Dresden 1998. 1–17.

– Posztmodern Justitia. In: *Igazságosság*. Szerkesztette: Dalos Rimma és Kiss Endre. Budapest 1998. 37–46.

– Über das neue Phänomen des Rechtspopulismus. In: *Anachronia*, Nr. 5. Oktober 1999. 154–165.

– Über die relevanten Bestimmungen des reifen Systems der Globalisierung auf der Meso-Ebene. In: *Verwestlichung Europas*. Herausgegeben von Peter Gerlich und Krzysztof Glass. Wien–Poznań 1999. 101–108.

– Menschenrechte und Menschen im Strome der Globalisierung. In: *Völkerrecht und Rechtsbewusstsein für eine globale Friedensordnung*. Szerkesztette: Ernst Woit und Joachim Klopfer. Dresden 2000. 55–64.

A jobb- és a baloldal századvégi szintéziséről

Nyilvánvaló – számomra legalábbis –, hogy a „Bal, jobb, harmadik út...” című konferencia megrendezését az tette szükségessé, ami az évtizedek óta e témakörben zajló vitát is, nevezetesen, hogy nemcsak a bal- vagy a jobboldali politika került veszélybe, s így az egyik oldal elérkezettnek látta az időt, hogy a másikkal szemben behozhatatlan előnyre tegyen szert, hanem magának a demokráciának kell szembenéznie olyan kihívásokkal, amelyekre önmagában egyik vagy másik politikai alternatíva sem képes kielégítően válaszolni, csak egy gyökeresen új politikai szintézis lehet erre igazán alkalmas. Eszerint ez lenne a bal- és jobboldal századvégi felelőssége, s nem az egyéni útkeresés.

Olyan alapvető problémák merülnek föl, amelynek kapcsán eszünkbe juthat a demokrácia atyjának, J. J. Rousseau-nak a demokrácia megvalósíthatatlanságáról szóló intelme: „Ha volna egy nép, amely csupa istenből állna, bizonyára demokratikusan kormányozná magát. Az embereknek azonban nem való ez a tökéletes kormányforma” (Rousseau 1997: 4). Természetesen Rousseau még nem is sejtette, hogy a 20. század alkonyán élő embereknek mivel kell kényszerűen szembenéznie. Hiszen nagyjából még az 1980-as évek végéig lehetett bízni abban, amit „Európa atyja”, Robert Schuman a kontinens megbékéléseért és egységeért munkálkodva – amit Adenauer és később Mitterand is igen nagyra értékelt – könyvében megfogalmazott: „A demokrácia önmagát javító berendezkedés, amelynek a lényege éppen az, hogy sohasem befejezett, s ennél fogva rugalmasan tud reagálni az újonnan felmerülő problémákra is. Bergson nyomán Jacques Maritain közvetítésével rendíthetetlen meggyőződéssel vallotta, hogy „a demokrácia az evangélium lényegéből fakad, mert mozgató ereje a szeretet”. Majd hozzáteszt: „A demokrácia vagy keresztény lesz, vagy nem is lesz” (Schuman 1991: 67).

– De hol vagyunk ma már a Rousseau által emlegetett istenektől és a Schuman idézte kereszténység demokráciát építő-gyógyító erejétől?

Marad tehát a bal-jobb vezényszava, attól függően, ki milyen ritmusban, milyen vezényszóra óhajt fölvonulni.

Mivel is kell szembenéznünk? A *The Modern Social Conflict* írója, Ralph Dahrendorf szerint így hangzik korunk nagy kérdése: versenyképesség vagy demokrácia? Arról van szó ugyanis, hogy miként lehet a globalizáció révén még kegyetlenebbnek és kiszámíthatatlanabbnak mutakozó piaci verseny társadalmi szerepét – olykor tagadhatatlan rombolását – ellensúlyozni péld-

dául a szociális jogok minél teljesebb érvényesítésével. Vagyis mi biztosíthatja a jólétet, ha a jóléti állam felbomlik? Nagyon leegyszerűsítve úgy is fogalmazhatunk: ha a demokráciát azért találták ki, hogy a születési előjogokból származó társadalmi különbségek megszűnjének, akkor vajon demokráciának lehet-e nevezni a pénzarisztokrácia generációkra is átörökíthető és ellenőrizhetetlen mértékben növekvő hatalmát? Ez ugyanis a szabadság és az egyenlőség legújabb konfliktusa, amely a demokráciát alapjaiban rendíti meg.

Lényegében véve ugyanezt mondja ki – az ökológiai kihívásokra is tekintettel – Konrad Lorenz, *Embervoltunk hanyatlása* című könyvében. Ezt írja: „Úgy tűnt, hogy a 'liberté, egalité, fraternité' szép jelszava az emberiség történetének egy új korszakát vezeti be – még ha támasztott is némi kételyt ez iránt a guillotine feltalálása. – A demokrácia célja az kell hogy legyen, hogy megteremtse a kompromisszumot az emberek óriási száma miatt feltétlenül szükségessé váló rend, valamint annak az individuális cselekvési szabadságnak megőrzése között, mely egyike az emberi jogoknak. Ezt a nemcsak célt törvényhozás útján sokkal nehezebb elérni, mint ahogy ezt a legtöbb tisztességes demokrácia elismeri. Még akkor is szinte megoldhatatlan nehézségekbe ütközik, hogy a választók akarata érvényesüljön a megválasztottak működésében, ha a demokrácia működését nem befolyásolná egy háttérben lappangó hatalom, a nagypár. A népesség számának vejelője, hogy túlságosan sok a választó, és túlságosan kevés a megválasztott. Még egy erkölcsileg kifogástalan, valóban demokratikus eljárás is túlságosan nagy hatalmat egyesít néhány ember kezében. Nagyon kevesen képesek arra – legyenek bár erkölcsileg mégoly kifogástalanok is –, hogy hatalmi pozícióban is megőrizték emberségüket. A ceszaramónia nagyon is reális betegség.” (Ha ezt a jelenlévők közül bárki is a jelenlegi magyar kormány és kormányfő kritikájaként értékeli, az az ő egyéni szabadságából fakad, amit e szerint még nem nyírta meg a globalizáció!) Lorenz így folytatja: „Az ipari társadalomban lehetetlenség megakadályozni, hogy a tulajdon gyarapodása hatalomnövekedéssel is együtt járjon” (Lorenz 1997: 159–160).

Úgy gondolom azonban, hogy éppen ennek a lehetetlenségnek a megakadályozására kell megteremteni a szintézist, s éppen ez a szintézis lehetne a harmadik út, ebben az esetben én – ugyan eltérő a harmadik út szokásos értelmezésétől, amely eredetileg a szociáldemokrácia megújítását, esetleg a neoliberalizmussal történő ötvözetét (lásd Tony Blair vagy Ronald Reagan törekvéseit) jelenti – inkább a szociáldemokrácia és a kereszténydemokrácia ilyenformán csakis Európára vonatkozó szintézisét ajánlanám a konferencia igen tisztelt résztvevőinek a figyelmébe, amelynek folytán – talán kalandosnak tűnő elképzelésem szerint – a liberalizmusból csak annyi maradna, amennyi megilleti, vagyis a feudalizmussal vívott történelmi küz-

delme révén szerzett szabadságjogok, amelyek nélkül a demokrácia amúgy sem létezhet. Lehet, hogy ez vitához vezet, de vagyok annyira neoliberalista önző, hogy mégis felvessem a javaslatot, mert szeretném megismerni ebben a vonatkozásban is a konferencia választát. Annyi magyarázattal azonban mindenképpen szolgálnom kell, amennyi a liberalizmussal szembeni szűkkeblűségemet indokolja. Benyomásom szerint ugyanis a neoliberalizmus alapvető tévedése kettős: a társadalom és a piac önszabályozását hirdeti, holott ezek – még ha önmagukban képesek is volnának az önszabályozásra – egymás lehetőségeit azonban mindenképpen korlátozzák. Arról nem is beszélve, hogy a neoliberalizmus tökéletesen megelégedik az egyik legfontosabb sorozatos konfliktusokat kiváltó okról, nevezetesen, hogy az általa véletlegiekkel védelmezett individuumhoz a piac olykor sokkal kegyetlenebb „tud lenni”, mint akár a diktatórikus állam. Ma Magyarországon sokszor még mindig vonzóbba a gulyáskommunizmus vagy a fridzsiderszocializmus, mint a 19. századi laissez-fair, szabadversenyes vadkapitalizmus. Németországban pedig a visszatért keleti tartományok lakosságának a fele és még a nyugati terület lakosságának az egyharmada is – felmérések szerint – többre becsüli az egyenlőséget és a jövedelmek nivellálását, mint a szabadságot és a korlátlan versenyt. Ezért én igenis nagyon féltetemnek tartom Heller Ágnesnek a 2000. esztendőre vonatkozó jóslatát: „Nagyobb lesz az emberi szabadság, de nehezebb lesz biztos egzisztenciát teremteni”. Hát vajon mit ér a szólásszabadság és a gyűlekezősi szabadság, ha bizonytalan egzisztenciájú tömegek gyakorolják? Milyen veszélyeket rejt a demokrácia egészére nézve? – Ehhez csak annyit kívánok hozzáfűzni, amit Anthony Giddens ír a szociáldemokrácia megújulásáról szóló A harmadik út című könyvében: „A neoliberalis szerzőktől és politikusoktól nem szokatlanként az idegengyűlöletre való kijelentések” (Giddens 1999: 23). Természetesen a szabadpiac önszabályozó lehetőségeiről önmagában véve is lehet vitatkozni, ha például egy néhány nappal ezelőtti országos napilapban azt olvassuk, hogy hazánkban már a Tűró Rudi gyártása is monopolizálódott. Egyébként is, mit lehet tenni egy olyan országban, amelyben már a Tűró Rudi is monopólium? De térjünk vissza az eredeti felvetésre! Mi köze lehet egymáshoz a szociáldemokráciának és a kereszténydemokráciának?

Nemcsak azért érdemes ezt fölvetni, mert a két pólust élesen szétválasztó erőter, a szocializmus megszűnt, hanem éppen azért, mert teljesen relativizálódnak maguk a pólusok is. Nagyon leegyszerűsítve, most azt mondják Németországról, hogy ott a kereszténydemokraták vették védelmükbe a kisembereket a tőkét képviselő SPD-vel szemben. Persze lelkesedésünkben azt sem szabad elfelejteni, hogy ez nem a két politikai alternatíva belső indítékokból származó helycsereje, hanem jóval inkább a pillanatnyi politikai pozícióból fakadó kampányfogás, vagyis a kormánypárt és az ellenzék szokásos szereposztásából fakad, ami azonban mégis csak azért lehetséges,

mert végső soron egyikük sem mondhat le hosszú távon sem a közérdek, sem a piaci érdek képviselétéről, ha komolyan veszi önmagát. Mindkettőjük számára alapkérdés, hogy az anyagi biztonság és az újraelosztás végtelenszen nem állítható szembe a versenyképesség fenntartásával és a vagyonképzés lehetőségével. Az arányokról azonban – éppen a demokrácia érdekében – lehet és kell is vitatkozni. Így a harmadik út éppen az előbb említett követelményegyensúlyt lenne hivatott megteremtteni. Ez annál is inkább szükséges, mert szabad vállalkozáson alapuló, egyenlő esélyű szereplőkkel működő piaczgazdálkodás ma sehol sincs a világon.

Természetesen tudatában vagyok annak, hogy egy ilyen kétségtelenül nagyszabású kísérlethez újra kellene fogalmazni a politika, illetve a politikai pártok szerepét is. S legfőképpen az állam újragondolását ajánlanám. Ha elfogadjuk Hannah Arendt hatalommal kapcsolatos fölfogását, amely szerint ezen nem a másik ellenére érvényesíthető akarat diadalát kell értenünk, hanem a közös szándék megvalósításának eszközt, akkor nem kell annyira félnünk az államtól. Alighanem kísérletet lehetne tenni annak a javaslatnak a kidolgozására és megvalósítására, amelyet Giddens előbb említett könyvében a jóléti állam helyett ajánl, nevezetesen a szociális beruházás államát. Sőt, még azon is el lehetne gondolkozni, hogy a jóléti állam nem támasztható-e föl vagy nem erősíthető-e meg kétségtelenül megrendült állapotában. Erre vonatkozóan jó ötleteket kaphatunk A jóléti állam politikai gazdaságtana című kötetből. Annyi bizonyos, hogy az állam szerepének megfogalmazásában ki lehet ugyan indulni az Aquinói Szent Tamás „bonum commune” gondolatából, de a kereszténydemokráciának abban a vonatkozásban mindenképpen korrigálnia kellene elképzelését – éppen a modern társadalomkutatás eredményeit figyelembe véve –, hogy nemcsak az állam lehet a közjó egyedüli őre, hanem éppen a közjó érdekében az NGO-ok (non-governmental organizations) és egyáltalán a civil társadalom is. Vagyis nem lehet azzal elintézni a kérdést, amit a neoliberaisok a gondoskodó állam fentről lefele ható tevékenységéről mondanak, segélyfűggőséget emlegetve. Ha ugyanis államra szükség van, akkor elsősorban ezért van szükség rá. Magától értődődően pontosan körül kell határolni a jóléti területre irányuló állami beavatkozást, amely e szerint elsősorban közösségleg szervezett jővedelemfenntartást, oktatást és egészségűgyet jelent. Ebben a vonatkozásban fel lehet idézni mindazt, amit a kereszténydemokrácia a szociális piaczgazdaság megteremtése érdekében tett. Ez pedig semmi esetre sem áll szőges ellentétben a klasszikus szociáldemokrácia elképzeléseivel, s benyomásmó szerint igencsak közel áll a modern szociáldemokrácia célkitűzéseihz.

Természetesen a szintézis megteremtését számos félreértés is gátolhatja. Még Giddens rendkívül érdekes és új szempontokat fölvető, idézett könyvében is nyomára bukkannak néhány – számomra nem is egészen magya-

rázható – tévedésnek. Például, amikor meggyőződéssal kijelenti, hogy „a kollektivistá álláspont ugyancsak régi eleme az európai kereszténydemokráta ideológiának” (Giddens 1999: 46). Az viszont már igen biztató, hogy az európai politikai irányzatokat a nagy francia forradalom három jelszávához kötődően – nevezetesen, hogy az egyenlőség a szociáldemokráciában, a szabadság a liberalizmusban, a testvériség pedig elsősorban a kereszténydemokráciában kap hangsúlyt – egyre inkább figyelmünk kívül hagyják, hiszen aműgy is csak módszertanilag volt lehetséges ez az izolált megközelítés (lásd Andorka Rudolf értelmezését). Egészen konkrét formában is megmutatkozik a szociáldemokrácia és a kereszténydemokrácia közelsége. Már-már versenyben állnak egymással, hogy programjaikban és irányelveikben kap nagyobb hangsúlyt a társadalmi igazságosság követelménye. Szabadságfölfogásukban pedig mindketten a felelősség szerepét hangsúlyozzák (lásd Felelősségtől áthatott szabadság 1994).

Végezetül talán nem egészen fölösleges fölvetni azt sem, hogy a szociáldemokrácia és a kereszténydemokrácia megbékélésének útjában már nem áll az előbbi kifejezett vallásellenessége sem. Habár ez alól, mint minden alól bőven akadtak kivételek. S talán ezzel kapcsolatban még azt is meg lehet jegyezni, hogy tulajdonképpen a pápai szociális enciklikák, például akár a Sollicitudo rei socialis és a Centesimus annus a bal- és a jobboldali „szélsőségeket”, a szocialista kollektizizmust és a liberális individualizizmust egyaránt elutasító álláspontja, kimondatlanul is célzást tesz egy harmadik lehetőségre is. Sőt, kis szellemi erőfeszítéssel, amely a galamb szelidségét a kigyó ravaszágával ötvözi, a Centesimus annusban még némi konkrét indítékot találhatunk ennek a konferenciának az igazolására is: „Az egyháznak nem feladata, hogy modelleket kínáljon. Valódi és tényleg hatékony modellek csak a különböző társadalmi helyzetekben születnek, a felelős személyek erőfeszítése nyomán, akik a konkrét problémákkal, azok egymással összefűggő társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális változásaival kerülnek szembe.” (43. pont) – Űgy gondolom, éppen ezt tesszük, vagy legalábbis erre készülünk ezúttal.

Ha végül is az ember túlélése érdekében kívánunk közös erőfeszítéseket tenni, akkor vissza lehetne térni ahhoz az emberképhez, amelyet a kereszténydemokrácia personalista fölfogása képvisel – hiszen ebben a vonatkozásban sem Mounier-n, sem Martin Buberen sem haladt túl a filozófia, legfeljebb olykor megfélekedezik rólu. A personalizizmus ugyanis képes arra, hogy az individualizizmus közösséget veszélyeztető önzését és a kollektizizizmus egyént megsemmisítő hatalmát egyaránt meghaladjá, hangsúlyozva az emberi személy tisztelétét, amely a közösségben kap igazi értelmet. S itt már nem azt kell keresnünk, hogy az egyenlőség és a szabadság miként békíthető meg egymással, hanem a középkori fraternitas eszméjéből származó testvériséget, modern szóval élve a szolidaritás közvetítését kell igénybe

vennünk, ha valóban el akarjuk kerülni mindazt, ami embert és közösséget, túlélésünket fenyegeti.

A szolidaritás eszméje és gyakorlata azért is kell, hogy elsőbbséget élvezzen bizonyos értelemben a szabadsággal és az egyenlőséggel, vagy újabban esélyegyenlőséggel szemben, mert a francia forradalom hármass jelszavából csak a testvériséggel nem tudtak visszaélni. Az egyenlőségből egyenlődsi lett, a szabadságból szabadosság, de a szolidaritásnak nincsenek szélsőségei. Nem lehetünk viszonyainkhoz képest sohasem túlságosan szolidárisak, hanem be kell vallanunk, hogy ezen a területen még mindenütt a világon nagy adóssága van az emberiségnek. És ezt az adósságot sokszor nagyon keserű formában kell törleszteni. Bízom abban, hogy ez a reményeim szerint készülődő szintézis éppen a szolidaritás szellemében nemcsak a két politikai alternatívát képes összeháttéríteni, hanem egyúttal egy olyan utat is megjelöl, amelynek irányát a szolidaritás jelzi és vezérli, a demokrácia érdekében.

Hivatkozások

Csaba Iván–Tóth István György (szerk.) 1999. *A jóléti állam politikai gazdaságtana*. Osiris Kiadó, Budapest

Felelősségtől áthatott szabadság. 1999. A németországi Kereszténydemokrata Unió irányelvei és programja. Elfogadta az V. pártkongresszus. Hamburg, február 20–23.

A. Giddens 1999. *A harmadik út*. Agóra Marketing

K. Lorenz 1997. *Embervoltunk hanyatlása*. Cartafilius, Budapest

J. J. Rousseau 1997. (1720.) *A társadalmi szerződésről, avagy a politikai jog elvei*. Contract Social. III. Pannontext

R. Schuman 1991. *Európáért*. Pannónia Könyvek

Salamon Konrád

Népi mozgalom – harmadik út

Nem véletlen, hogy a különböző féligazságokat általános érvényűvé erőltetni akaró 20. században újra és újra felvetődött a harmadik út gondolata, amint ennek napjainkban is tanúi lehetünk. A kérdés megközelítésekor azonban azt is tisztázni kellene, mit értünk bal-, illetve jobboldaliságon. Ennek értelmezése a következőket javasolom:

1. A baloldaliság alapértékének a radikalizmust, a jobboldaliságának pedig a konzervativizmust tekintem.

2. Mind a radikalizmus, mind a konzervativizmus megjelenhet demokratikus, illetve diktatórikus formákban, de szélsőséges esetekben mindkettő nagymértékben torzul.

3. A szocializmus és a liberalizmus egyaránt kötődhet jobb-, illetve baloldali formákhoz.

A bal-, illetve jobboldaliság illetén való értelmezése után a centripártok akár harmadikutas pártoknak is tekinthetők. Hiszen egyaránt képviselik az alapvető bal- és jobboldali értékeket, tehát az emberi és polgári szabadságjogok maradéktalan érvényesülésének és a társadalmi igazságosságnak a követelményét, illetve a nemzeti eszmények és hagyományok iránti tiszteletnek és a szerves fejlődésnek a gondolatát.

E leegyszerűsítő értelmezési kísérlet után térhetünk rá arra, hogy a harmadik út gondolata Magyarországon a népi mozgalomban fogalmazódott meg, méghozzá eképpen:

1. a magyar társadalom tagoltsága,
2. a pártpolitikai szerkezet, tehát a jobb- és baloldaliság,
3. a liberális kapitalizmus és a despotikus szocializmus,
4. az országra hatást gyakorló külpolitikai törekvések vonatkozásában.

A magyar társadalom tagoltságának alakulásáról szólva megállapítható, hogy 1849 után féldolalas társadalmi átalakulás kezdődött el az országban. Ennek folyamán az ipar és a kereskedelem, tehát a városi fejlődés szabad utat kapott és látványos eredményeket ért el. Ezzel szemben az ország lakosságának többségét kitevő parasztság – a vidéki Magyarország – viszont zsákutcába jutott, mert a nagybirtokrendszer érinthetetlensége következtében lehetetlen volt földhöz jutni, azaz polgárosodni. Mindennek következménye, hogy a századfordulóra kialakult a három Magyarország, azaz a nemesi, főnemesi úri, a jelentős részében idegen eredetű polgárságot és munkásságot magába foglaló városi s a zömében a parasztságot jelentő vidéki Magyarország.

A magyar társadalom e tagoltsága kapcsán Németh László fogalmazta meg, hogy a városi, valamint az úri Magyarország mellett van egy harmadik is. Hogy ő írta *Ember és szerep* című írásában: „Van a Törzsfő Magyarország, és van Osvát Magyarország – nem születetik-e meg az én bábakodásommal a harmadik?” Annál is inkább, mert a kérdés: „Nincs-e egy egész kárhozatra ítélt Magyarország Osvát és a törzsfőnek között?” (Németh 1977: 334) Itt tudni kell, hogy az 1924-ben alapított Magyar Társadalomtudományi Társaság alapító elnökét, Hornyánszky Gyulát hívták a Napkelet kávéházi asztalánál törzsfőnek, akit Németh az úri, vagy „hivatalos Magyarország” egyik jellegzetes megtestesítőjének tekintett, Osvát pedig – e metaforában – a városi Magyarország megtestesítője. Fel lehet vetni, s Gombos Gyula fel is vetette, hogy Németh László jellegzetesebb személyiségeket is választhatott volna, de ez a mi témánk szempontjából lényegtelen. (Gombos 1999: 146)

E sajátos magyar társadalmi szerkezet hatással volt a bal- és jobboldaliság kérdésére is. Míg az úri Magyarország a jobboldalon helyezkedett el, a városi Magyarország baloldalinak tekintette magát. S nemcsak a radikális változásokat akaró szociáldemokrata munkásság, valamint kispolgárság, hanem – a liberalizmus iránti rokonszenve okán – a nagypolgárság is. E polgári és nagypolgári erőket ugyanis általában nem a magyar társadalmi-politikai helyzet gyökeres megváltoztatására irányuló radikalizmus jellemezte. Radikalizmusok legfeljebb a nemzeti eszményektől és hagyományoktól, valamint a számukra ismeretlen vidéki Magyarországtól való idegenkedésben, s ezek lebecsülésében mutatkoztak meg. S ezzel függött össze, hogy a városi Magyarország képtelen volt a vidéki Magyarországgal való együttműködésre, a nemzeti hagyományaihoz, vallásához ragaszkodó parasztsággal való közös politikai fellépésre. Nem véletlen, hogy sem az őszirózsás forradalom, sem a proletárdiktatúra nem volt képes a parasztsággal valódi érdekeinek a megértésére, s így annak hatékony politikai képviseletére sem. A magyarországi baloldalon ugyanis nem kevesen voltak, akikkel kapcsolatban Jászi Oszkár joggal írta a következőket: „A paraszt számukra a butaság és a reakció jelentette, akivel szemben a legfiatalabb és leghosszabb hajú propagandista gyermek is azt a megvetést és lenézést érezte, mint az átlag amerikai a négerrel szemben. Micsoda alacsony és alárendelt embertípus az, amely hagyományosan vallásos és nemzeti, s amelynek durva agya nem akar megnyílni a marxizmus egyedül üdvözítő igazságainak és a freudizmus misztériumainak.” (Jászi 1989: 128–129)

Miután az ellenforradalmi korszak jórészt restaurálta az őszirózsás forradalom előtti állapotokat – felszámolta a kiszagdapárt 1920-as sikeres politikai fellépésének következményeit, s lényegében magát a pártot is – a vidéki Magyarország ismét politikai képviselet nélkül maradt. A baloldal, a polgári és szociáldemokrata pártok szintén ott folytatták, ahol 1919-ben

abbahagyták, továbbra sem értve meg a parasztkérdés lényegét. Az ezt követően kibontakozó népi-falukutató mozgalom tehát a féltudalas magyar jobb- és baloldaliságot akarta meghaladni, mivel az előbbi az emberi és polgári szabadságjogok érvényesítésével és a társadalmi igazságosságra való törekvéssel állt hadilábban, az utóbbi pedig a nemzeti eszmények és hagyományok megbecsülésével és a szerves fejlődés gondolatával.

Jellemző, hogy a népiek legjelentősebb képviselői általában balról indultak. Veres Péter öntudatos szociáldemokratának hitte magát, mignem rá kellett döbbsennie, hogy önálló gondolkodása és nemzeti elkötelezettsége miatt a saját elvtársai nem tekintik annak. Illyés Gyula és Németh László szintén a szocializmus igazétében nevelkedtek, hogy annál keserűbben kelljen csalódnuk. Illyés szavaival: a „szocializmus egyre jobban szűkült és elzárkózott, egyre jobban csak munkáskérdés akart lenni... Megdőbbentő az az alacsony színvonal, amit a háború utáni európai hivatalos szocialista irodalomban, a szépirodalomban csakúgy, mint a tudományban tapasztalunk. A szocializmus elfeledte, hogy nemcsak a társadalmi, de a szellemi szabadságharcoknak is örököse is így elfeledték ezt a tömegek is.” A szocializmus csak anyagi tudatra nevelt, de „megfeledkezett a szellemről, amely az anyagi és pillanatnyi jogok tudata mellett a tömegeket történelmi tudatra nevelhetne volna...” (Illyés 1933) Németh László pedig így foglalta össze a marxizmusnak a szocializmus elleni bűneit: „szellemi nyűgév lett a mozgalomnak; elriasztja tőle a kor vezérszellemeit, s elzárja a kor vezérszellemeitől a mozgalmossa kerültek; bukkott polgárokat ültet a munkásság nyakára, akik műveltség-csomórúban szembeállítják az emberi lehetőségekre kíváncsi feltörekvő munkást a hagyományával, amelyet polgárinak bélyegeznek; lesüllyeszti a munkásvezetők színvonalát, s mint Orszországban láttuk, a korlátozottság kiválasztást indítja meg közöttük; a betű képmutatására tanítja a 'felszabadult' embert, téteftacsaró teológusokat és dogmákkal öltöztetőköt táplál, az érzés és gondolkodás hűségét megbünteti.” (Németh 1992: 567)

Mivel a marxista szocializmus alapkérdésnek tekintette a magántulajdonhoz való viszonyt, Németh erre is kénytelen volt válaszolni: „A probléma súlypontja... egyáltalán nem ott van, hogy szentség-e a magántulajdon vagy sem. A lényeges kérdés: állami alkalmazott legyen-e a termelő, ahogy a szocialisták gondolják, vagy egy országos termelési terv keretei közt viszonylag független vállalkozó. (...) El lehet képzelni a tervgazdaságot is, mint a vállalkozások hűbérítését, ahol a magántulajdon helyébe a munkabizomány lép: a 'birtokos' felelős a közösségnek, a közös terv szolgáltatásokat szab ki rá, de megőrzi a nagy kollektív kereten belül egyéni függetlenségét; kifelé a rendszer része, de benn a maga udvarán a maga ura.” (Németh 1992: 549) Ezt annál is fontosabbnak tartotta, mert a „marxizmus a múltból kiszakadt béresek szocializmusa”, ezzel szemben a minőségszo-

cializmusként is megnevezett harmadik út „a hagyománnyal kapcsolatot tartó vállalkozóé.” (Németh 1992: 666) Ennek kapcsán – a nem éppen vonzó szövegtől tekintve – külön is hangsúlyozta, hogy „Európa háromzvezéres gényusa a vállalkozó kedv se essék áldozatul a keleti kultúrák végetek: a bürokráciának.” (Németh 1992: 1175) S mivel a marxisták állandóan azt hangoztatták, hogy a „vagyonközösség és a magángazdaság közt harmadik út nincs”, velük szemben állította a szövetkezeti szocializmus gondolatát megfogalmazó Németh László: van „egy harmadik út s van egy szocializmus, amely nem marxizmus.” (Németh 1992: 666)

A népiek által megfogalmazott harmadik út tehát a magyar jobb- és baloldalt között húzódott, de magában foglalta a liberális kapitalizmus és a despotikus szocializmus együttes elvetésének gondolatát is, amit elsősorban Bibó István fejtett ki az 1956-os forradalom leverése után: „ez a kapitalizmusra és kommunizmusra felszabdalt világ valójában rémképek ellen és problémákkal küzd. E rémképek középpontja ortodox kapitalistáknak és ortodox kommunistáknak az a közös előfeltetele, hogy a szocializmus, azaz a kizsákmányolásmentes társadalom eredményesen nem valósítható meg másképpen, mint a szabadság nyugati technikáinak a hosszú időre való elvetésével. Ezzel szemben harmadikutas – valójában egyetlen lehetséges utas – mindenki, aki azt vallja, hogy a kizsákmányolás felszámolására irányuló szocialista célkitűzés maga sem más, mint a többi emberi szabadság felé haladó egyetemes fejlődés egyik állomása, s a kizsákmányolás elleni harc nem jelentheti, sőt nem is türheti a politikai és közéleti szabadság már kidolgozott formáinak az elvetését.” Majd a következőket tette hozzá: „a magyar forradalomban ez a harmadik út akart konstruktív módon megszülni. A forradalom aktív erőinek nem volt szándékukban a szocializmus valószínűs vívmányainak bármiféle felszámolása, és minden erejük megvolt ilyen kísérletek megakadályozására.” (Bibó 1992: 222–223)

Bibó külön is szölt a magántulajdon kérdéséről: „A botrányok középontja nem maga a szabad vállalkozás, amely az emberi szabadságnak igen lényeges vívmánya, hanem az, hogy a kapitalizmus a maga intézményeivel nemcsak hogy konzerválja a társadalmi birtokállományt, hanem új lehetőségeket nyit a nagyvagyonképződés amaz ősi formái számára, melyek messze a kapitalizmus, a szabad vállalkozás és a jogállam létrejöttével előtt, évezredek óta ismeretese: a jogi formákba burkolt erőszak, az államhatalommal való visszaélés, közvagyon vagy közösségi vagyon kisajátítása, államhatalmi koncessziók, korrupció és politikai intrika.” Bibó – a szociális piacgazdaság sikerei alapján – ekkor még abban reménykedhetett, hogy „Nyugaton lassan, de biztosan a szegények gazdagabbak, a gazdagok szegényebbek lesznek” (1990: 231).

Ma már nyilvánvaló, hogy az 1970-es évektől épp ellenkező folyamatok indultak el, s a társadalmak ketté- szakadása, a társadalmi feszültség nö-

vekedése még idősezerűbbé teszi a harmadik út gondolatát, és a harmadikutas politikát, ami Anthony Giddens megfogalmazásában nem más, mint hogy „egyszerre próbál túllépni a régi típusú szociáldemokrácián és a neoliberalizmuson.” (Giddens 1999: 37) Ha a népi mozgalomban megfogalmazódott elképzelésekre gondolunk, a kijelentéssel egyetérthetünk annál is inkább, mert a lényegre tekintve a népiek is a despotikus, illetve marxista szocializmus, valamint a liberális kapitalizmus közt keresték a harmadik utat. S a magyarországi szociáldemokráciától nem az emberi és polgári szabadságjogok maradéktalan érvényesülésének és a társadalmi (azaz a szociális) igazságosságnak a követelése választotta el őket, hanem a szocialista gondolat ellaposodása és az az értelmetlenség, sőt elutasítás, ami a hazai szociáldemokráciát a nemzeti kérdésben jellemezte.

A harmadik út gondolatának külpolitikai vonatkozása részint a despotikus szocializmusok – szovjet, olasz, német – nagyhatalmi megjelenése, valamint a Nyugaton a liberális kapitalizmus képviselő és a Párizs környéki békek megalkotása során könyörtelen önzésükből levezgázó nagyhatalmai közt húzódott. Nagyon fontos annak leszögezése, hogy a népiek e fenntartása nem általános nyugatellenesség, hanem a két konkrét kérdésben való egyet nem értés.

Ugyanakkor arra is gondolni kell, hogy – sok nemzetéhez hasonlóan – a magyar történelemre is jellemző a kétoldali külső fenyegetettség és a hongfalalástól kezdve a 20. századig. A két pogány közt egy hazáért gondolat tehát eleve a külpolitikai harmadik utat kínálta, s ezt fejezte ki Németh László 1943-as szársói beszédének közismert pápuahasonlata: „Tegyük fel, hogy van Új-Guineában egy párt, amely azt vallja, hogy Új-Guineának az angoloké kell lennie. A másik szerint Új-Guinea csak a hollandok alatt lehet boldog. S most föláll valaki, és azt kérdezi: Nem lehetne Új-Guinea a pápuáké? Ez a harmadik oldal.” (1992. II. kötet: 1291) Ebben a konkrét esetben viszont a harmadik oldal a nációk, illetve a szovjetek hívei közt húzódott.

Végezetül azt is figyelembe kell venni, hogy a népi mozgalomban megfogalmazódott harmadik út gondolata egyben nemzetulv modernizációs elképzelés volt, amely egyaránt szemben állt a féldoldas magyar jobboldallal és az ugyancsak féldoldas hazai baloldallal is, s ebben rejlett a népi-urbanus ellentét fő oka. Az urbanusok ugyanis eleve nyugatellenességet láttak a népiek liberális kapitalizmus elleni fenntartásaiban, a népiek viszont az urbanusoknak a nemzeti eszményektől és hagyományoktól való idegenkedését tartották elfogadhatatlannak, de ez már egy másik történet.

Hivatkozások

- Bibó István 1990. Emlékirat. In: *Válogatott tanulmányok*. IV. köt. Budapest
- Giddens, A. 1999. *A harmadik út*. Budapest
- Gombos Gyula 1999. *Eszmélet*. Budapest
- Illyés Gyula 1933. Szocializmus szocialisták nélkül. *A Toll*, 5. szám
- Jászi Oszkár 1989. *Magyar kálvária – magyar föltámadás*. Budapest
- Németh László 1977. Homályból homályba. *Összes Művei* I. köt. Budapest
- 1992. Marxizmus és szocializmus. (Válasz nyílt levélre.) In: *A minőség forradalma*. I. köt. Budapest
- 1992 Új politika. In: *ugyanott*
- 1992 Töredékek a reformból. In: *ugyanott*.
- 1992 Az értelmiség önérzete. In: *A minőség forradalma*. II. köt. Budapest

Bal és jobb – egy törésvonal vége?

A század- és ezredforduló a politikai folyamatokban több fontos változással esik egybe. Mintha valóban arra kényszerülne a politika, hogy új pályákra terelje tevékenységét. Természetesen az elmélet sem akar elmaradni a változások követésében. Fukayama Hegelt idéző módon újította fel a történelem végének tézisé, amit persze a szovjet kommunizmus látványos bukása inspirált. De vége felé közeleg a nemzetállamok uralmának kora is: a szuverenitás értelmezésében alapvető változások mennek végbe, a belügyekbe való be nem avatkozás elvét korrigálják a nagyhatalmak és a nemzetközi szervezetek, s ez elsősorban a kisállamokat érinti, amelyek a globalizáció révén valóban kiszolgáltatottabbak a világnak, s minden eddiginél nagyobb alkalmazkodási kényszerrel állnak szemben.

A bal–jobb ellentét idejét múltságának a kijelentése is beállítható a „vége”-knek ebbe a sorába. Az érvek racionálisak: a „kommunizmus” összeomlása után a baloldalnak és jobboldalnak tulajdonított tartalmak elveszítették korábbi jelentőségüket, a kelet-európai átalakulás pedig olyan helyzetet teremtett, hogy a piacgazdaságra való áttérés levezénylése gyakorlatilag minden pártot arra kényszerített, hogy ugyanazokkal a monetáris eszközökkel éljen, s a társadalmat önmegtartóztatásra bírja. Kicsit „balosan” fogalmazva: az igazságosság és a szolidaritás szempontjait háttérbe szorította a technokrata politizálás előtérbe helyezése, a „dologi kényszerek” jól ismert ideológiájával való operálás. És valóban: ha a „bal–jobb” történelmileg kialakult megkülönböztetése ténylegesen elveszítette „rendszerátló” (kapitalizmus vagy szocializmus) értelmét; ha a baloldali és jobboldali pártok valóban arra kényszerülnek, hogy lényegében ugyanazt tegyék – mi lehet a tulajdonképpeni értelme ennek a megkülönböztetésnek? Különösen, hogy a felvethető problémáknak még koránt sincs vége. A bal–jobb ellentét leépülését tovább erősíti, hogy a modern társadalommal való általános megbékélés leépíti a pártideológiákat is. Ezek a pártideológiák a maguk világnézeti és világszemléleti tartalmaikkal korábban konkrét konstrukciókká álltak össze, s ez a jellegük éppen a bal–jobb megkülönböztetésben nyerte el funkcióját. Mindez azonban a szekularizálódás eredményeképpen elveszítette jelentőségét. Azzal, hogy a politika a modern világot a maga ellentmondásaival általánosan – a baloldal nagy részét is magában foglalóan – elfogadta, a politika világa beilleszkedett a társadalmi alrendszerbe, s azokhoz hasonlóan olyan strukturális és funkcionális feladatokat lát el,

amelyek egyrészt pragmatikus feladatokhoz, másrészt pedig pusztán érték-differenciákhoz kötődnek. Az előbbi aligha szorul magyarázatra, ám az értékek problémája bizonyára igen. A pragmatikussá és programadóvá váló politika a mindenkori jelenből építkezik, s tevékenységének a megítélése ugyan értékselemlélet igényel, de az értékek eredete ebben a kontextusban elveszíti jelentőségét, elszakad világnézeti gyökerétől. Egy szekularizálódott baloldali párt számára ma már nem az érdekes, vajon evilági avagy valláserkölcsi alapon képviseli-e valaki az egyenlőséget és szolidaritás értékét, hanem az, hogy függetlenül a világnézettől és az egyéni motivációtól, képviseli-e egyáltalán. A választók világában ugyanazok az értékpreferenciák ma nagyon különböző motivációkon és szemléleteken alapulnak, s egy párt már a demokrácia aritmetikai szabályai miatt sem teheti meg büntetlenül, hogy „válogasson” támogatói között. Ugyanez azonban érvényes a jobboldalra is. Ezért szól a mese már régóta arról, hogy a nyugati kereszténydemokrata pártok is egyre nyitottabbakká váltak szemléletükben az elmúlt évtizedekben, s igazában csak nevükben maradtak hűek konfessionális köztudatukhoz. A politikában a konfessionális kérdések körüli „törésvonalakat” régen háttérbe szorította a modern fogyasztói társadalmak materiális szellemisége, a racionális önérték.

Kétségtelen, hogy a bal-jobb törésvonal az említett változások hatására nem értelmezhető többé az eddigi módon. Ennek ellenére továbbra is kérdéses számomra, hogy az említett változások és érvek elégségesek lennének a baloldal és jobboldal ellentétének ünnepélyes búcsúztatására. Úgy gondolom, hogy a baloldali utópizmus és világmegváltás eszméinek bukása után szükségszerű újragondolás ismét csak az illúziók világába vezetne, ha rövid úton a bal-jobb ellentét nemlétét deklarálnánk. Érveim a következők.

1. Azzal kezdem, ami inkább járulékos érvek számíthat, s amivel kapcsolatban ezért jobban biztosítható egyetértés. A bal-jobb ellentét kialakult szervezeti és ideológikus formáinak megvan a maguk tehetetlenségi nyomtérkéje, s nem tűnnek el hirtelen a társadalmi tapasztalatok hatására. (Szub)kulturális beágyazottságuk miatt változásuk lassúbb a társadalmi és politikai világ érvényesítőin, intézményes-szervezeti rendszereinek változásainál. Annál is inkább, mert a modern piacgazdaság a társadalmi munkamegosztás és tulajdonosi rendszer mentén életműbeli különbségeket bontja a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerét. Ezek stabilizálódását az is biztosítja, hogy a modern társadalmak tapasztalatai egyáltalán nem valamiféle pozitív végkifejletre mutatnak, hanem inkább arra utalnak, hogy az egyenlőtlenség újarendezése ismétlődően korszakos kényszer a társadalmi egyensúly biztosítása érdekében. A bal-jobb elkötelezettségbe integrált ellentétes tartalmak és szemléletek ezért újra és újra „talajt foghatnak” a fejlődés ismételtlen kieléződő bizonytalanságain.

2. A bal-jobb ellentét történelmi jelentésváltozatai is arra utalnak, hogy a mai változásokat nemcsak rendkívülinek és az ellentéteket megszűntetőként értelmezhetjük, hanem olyan változásokként is, amelyek minden további nélkül beilleszthetők a jelentésváltozások történelmi sorába, ha nem éppen ilyen régen érjedő változások egyfajta kiteljesedését jelentik. A bal-jobb ellentét a maga tartalmait két nagy történelmi vállalkozás anyagából merítette: a francia forradalomból és a modern társadalom radikális kritikájából. Mindkettőnek rendszerváltó dimenziója volt, s ennek alapján gyűjtötte magába a különböző anyagi és szellemi ellentéteket (elnyomó-elnyomott, rendszervédő-rendszerezellenes, vallásosság-ateizmus, konzervativizmus-modernség, tekintélyelvűség-szabadelvűség, nemzeti-nemzetietlen stb.). A különböző ellentétpárok ugyan különböző módon voltak integrálhatók a két pólus mentén, de a múlt (konzervativizmus, tradíció), jelen (egyéni szabadság és szerveződés a magántulajdon és piac alapján) és jövő (egyenlőség társadalmi köztulajdonosi alapon) társadalmának időbeli egymásutánisága, s az ideológiáknak ezzel összefüggő radikális szembenállása biztosította a bal-jobb dichotómia meghatározó és „gyűjtőfogalom” jellegét.

A múlt-jelen-jövő időbeli egymásutánisága helyett az idődimenziók részleges és viszonylagos egymásba csúszásához és egy jelenközpontú szemlélet kialakulásához volt szükség ahhoz, hogy ez a gyűjtőfogalom-jelleg vesztessen erejéből. A forradalom (forradalmak) utáni helyzet az utópizmusok leplezésével, a realitásokhoz való sokoldalú alkalmazkodással megteremtette ezt a lehetőséget. A szocializmus problémájánál maradva azonban, elsősorban a szociáldemokráciának és a kommunista radikalizmusnak, a revizionizmusnak és a marxista ortodoxiának európai szétválása mutatta, hogy az ellentétes pólusok felé mozgásnak van alternatívája a centrum, a közép felé történő elmozdulás formájában. Ugyanez a „heterogenitás” természetesen a jobboldalon is megjelent, s átalakította a bal-jobb jelentését. Bármennyire egyenlőtlen volt is ez a fejlődés, mindenképpen mutatja, hogy a polarizáló szemlélettel való szembenállás egyáltalán nem mai ügy, s ha a „kommunizmus” összeomlása jelentett valamit ezzel kapcsolatban, akkor ez mindenekelőtt abban ragadhat meg, hogy egyértelműsítette a centrum felé mozgást a polarizáló tendenciákkal szemben. A bal-jobb megosztás rendszerváltó értelmét felváltotta a modern társadalom egyik fontos – ha nem a legfontosabb – strukturális ellentétében: a szabadság és egyenlőség ellentétében való mozgás. A mai helyzet aligha értelmezhető másként, mint ebben az ellentmondásban. Nagyon leegyszerűsítve: a szabadság növelése nagyobb egyenlőtlenség veszélyével jár, a nagyobb egyenlőség viszont csökkentheti a szabadságot. A megoldás csak egyfajta kiegyenlítőssel és egyensúlyba hozással érhető el. Amit ma nyugati (európai) civilizációnak nevezünk, nem más, mint ennek a kiegyenlítődségnek a jóléti fogyasztói tár-

sadalmakban szemléltethető jelenléte. Mutatva egyúttal, hogy minden kiegyenlítődséget relatív és viszonylagos, s a feltételek megváltozása új egyensúly megteremtését igényli.

Ha az elemzés valóban megállja a helyét, akkor a bal–jobb dichotómia továbbra sem veszíti el értelmét, hanem átrendeződik egy ideológikus és utópisztikusan értelmezett szintről egy általános létező és az emberi cselekvés és jobbitó szándék számára valóban hozzáférhető ellentmondásra, amelynek hordozóivá a modern demokráciákban a baloldali és jobboldali pártok váltak. Ezek a pártok ugyanakkor azáltal nevezhetők demokratikusnak és alkotmányos pártoknak, hogy éppen ennek a strukturális ellentmondásnak, a szabadság és egyenlőség kiegyenlítődsének feladatán munkálkodnak. Tulajdonképpen az egyensúly megcélzása a cél mindkét oldalon, miközben eltérések mutatkoznak abban, hogy az adott történelmi pillanatban a szabadság vagy pedig az egyenlőség növelésére kell-e tenni a hangsúlyt. Mindez elég súlyos problémának mutatkozik ahhoz, hogy a bal–jobb ne veszítse el értelmét, s a jelen politikai és ideológiai harcainak alapját képezze.

A bal–jobb ellentétnek ez a politikai újraszerveződése ugyanakkor már az említett nagyarányú szekularizáció jegyében zajlott le a világban. Ez a szekularizáció sok szempontból elvette a korábban begyűjtött (korábban említett) ellentétpárok életét: a vallás és a politika kérdése a vallásos emberek gondolkodásában is szétvált; a tradíciók tisztelete, a liberalizálódás általános szelleme, az állami jobbitó befolyás szükségességének elismerése ma általános jellemzője a különböző pártoknak és a választópolgároknak. Mindez természetesen a középére tartás, de az új típusú koalícióteremtés feltétele is. A centrum–pártiság teszi lehetővé, hogy a történelemben először bal–jobb nagykoalíciók jöjjenek létre a demokratikus rendszer védelmének szükségessége idején, vagy pedig egyszerű hatalmi számíttatások alapján. A koalícióalakítás változatos európai formái arról tanúskodnak, hogy nincs többé elvi–világienézeti átjárhatatlanság a bal és a jobboldal pártjai között a hatalom birtoklásáért folyó elitista küzdelmekben.

3. A centrum körüli bal–jobb összefogáson alapuló szerveződés azonban mégsem jelenti a bal–jobb megkülönböztetés értelm elvesztését. Mint láttuk, eddig sem jelentette azt, s a mai változások is beilleszthetők a múlt változásainak sorába. Az új kísérlet, a „harmadik út” Blair és Schröder által történt meghirdetése ugyan látszólag túlmegy a múlt esetlegességein, s koherens programként kívánja bevinni a szociáldemokráciát a „centrumba”, tovább halványítva ezzel a bal–jobb megkülönböztetés értelmét. A „harmadik út” rációja azonban az eddigi megfogalmazásokban nagyon is többértelműnek tűnik. Válasz a globalizáció kihívására, s a versenyképesség növelését kívánja összekötni olyan, az állam által támogatott egyéni „felkészítéssel” és motivációkkal, amelyek ugyanakkor az eddiginél nagyobb mértékben hátrítják át az egzisztenciális felelősséget az egyénre. Benne rejlik tovább-

bá az ismét kormányzati pozícióba került brit és német szociáldemokráta vezetés mozgósító szándéka a gazdasági és szociális nehézségek áthidalására. Végül, annak belátásából, hogy a szociáldemokrácia továbbra sem térhet vissza korábbi álláspontjára, erényt próbál kovácsolni. Csakhogy éppen ezen a ponton merülnek fel a nehézségek, amennyiben – legalább is az eddigi megfogalmazási kísérletekben – a „harmadik út” nyelvi–szemantikai tartalma igazában nem képes elhatárolni magát a monetáris nyelvezet uralkodó frazeológiájától, s nehézségei támadhatnak, ha az új pozícióból kíváná újradefiniálni a szociáldemokráciát.

Bárhol áll is a helyzet, annyi bizonyos, hogy a szabadság és egyenlőség értékei között mutatkozó strukturális ellentmondás továbbra is jellegzetessége marad a modern társadalomnak. Ezzel azonban marad a bal–jobb tengely menti önazonosítás, a baloldaliság és jobboldaliság fogalmának racionalitása. Az értelme azonban, az elmondottaknak megfelelően, több ponton is megváltozik. 1. A szabadság és egyenlőség fogalma nagymértékben szekularizálódik: megszabadul a régi bal–jobb ellentét világnézeti és kulturális rákódásaitól, azok nagyrészt közömbössé válnak számára. Ezzel fokozatosan leépülnek azok a korlátok, amelyek gátolták, vagy éppen lehetlenné tették a pártok számára a gyakorlati politikában a centrumon keresztüli átjárást. 2. De ugyanezt tapasztalhatjuk a választók részéről is: egyre növekedhet azoknak a választóknak a száma, akik közömböseknek válnak, vagy egyszerűen csak nem elsődleges szempontként kezelik majd a baloldaliságot és a jobboldaliságot. Sokkal fontosabb lesz számukra a pártok gyakorlati teljesítőképeségének az összehasonlító jellegű megítélése, s ezzel az ad hoc jellegű választás. 3. Ezt a konszolidáltá váló viszonyt ismételtén megzavarhatja azonban a gazdasági és társadalmi korszakváltások zaklatottabb időszakai, ahol a társadalmi kompromisszumok tarthatatlanná válnak, s az „ideológia vége” helyett újabb „ideológia korszak” következhet be.

* * *

Mintegy „széljegyzetként” a kelet-európai és benne a magyar helyzetről: Ebben a térségben a rendszerváltás folyamata sokkal zaklatottabban – ellenkező érdekekkel és ideológiaiakkal – folyik ahhoz, hogy a nyugati világban zajló folyamatot kész realitásnak vehetnénk a magunk számára. Különösen az értelmiségi táborok szerveződése és szembenállása mutatja, hogy tulajdonképpen még az egyes pártok koalícióképességének megítélésében sincs egyetértés. A választópolgárok szekularizáltabb magatartása ugyan némileg elenyészlyozza ezt, amikor szavazati jogukat egészen más szempontok szerint érvényesítik, mint ahogy azt az elit tagjai elvárják. De kijózanítólag hathat a társadalmi szegénység, az „egyharmados” társadalom nyomása is.

hatóvá és sokértelművé válik, ami azonban lehet éppenséggel előnye is a századforduló posztmodernen sokrétű és értelmű politikai diskurzusának kontextusában. Mindenesetre látnunk kell, hogy a „harmadik út” Giddens-féle megfogalmazása nagymértékben az angolszász politikai kultúrához köthető, és más a jelentése a kontinentális nyugat-európai szociáldemokraták, mint a szigetország „Labour”-ja számára. A „harmadik út” mítoszai pedig országonként és politikai kultúráként eltérő hagyományokkal rendelkeznek, amelyekbe a kontinensen beleértendő a Nagy-Britanniában a középben kívül állóknak tekintett alternatív baloldali radikálisok és a szélsőjobb-oldali alternatívakeresők is, mint pl. Németországban. A Giddens-féle gondolkodás komoly hagyományokkal rendelkezik Nagy-Britanniának a „konfliktusos konszenzusra” épülő politikai kultúrájában (lásd Barber 1915, Harrison 1965, Barker 1978), ahol a reform és a radikalizmus szűk mezsgyéjén könnyebben találkoztak össze a másként gondolkodó liberálisok és szocialisták, mint a szélsőségesebb bal-jobboldali megoszlásra épülő kontinentális tradíciókban, lett legyen szó akár Franciországról, akár Német- vagy Olaszországról.

Giddens a régi baloldal és az új jobboldal összevetéséből kiindulva (18. o.) az állam és a civil társadalom az európai politikai gondolkodásban gyakorozó antinómiáját hívja segítségül a két szélső pozíció definiálására, amelyek között a közvetítést a harmadik úton kell megtalálni. Szerinte a klasszikus szociáldemokrácia etatista, államorientált, „az állam uralma a civil társadalom felett” jellemző elméletét és stratégiáját, míg a neoliberalizmus ezzel szemben a „minimális állam” koncepcióját vallja, az „autonóm civil társadalom” elképzelését képviseli. Az állam-társadalom viszonyrendszernek az angol politikai gondolkodásban gyökerező hagyományai és pólusai mellett Giddens az ugyancsak klasszikusnak tekinthető irányzati ellentét párral feszíti ki a harmadik útba való ugrás kötetlét, a szociáldemokrácia számlájára kollektívizmust, a „thatcherizmusra” individualizmust elkönyelve, amelyek között a harmadik útnak kellene közvetítenie. Hasonló mező-definíciót lát az állam és a civil társadalom viszonyrendszernek az angol politikai gondolkodásban ugyancsak hagyományos ellentét a régi baloldali egalitarizmusa és az új jobboldalnál az egyenlőtlenség elfogadása között. De megvannak a két szemlélet mód mára közös vonásai is, amelyek egyformán a meghaladásukra serkentik az ő harmadik útját. Közös bennük a modernizáció „lineáris”, progresszista elképzelése, valamint az „alacsony fokú ökológiai tudatosság”, továbbá mindkét politikai tábor a „kétpólusú világrend része” volt.

„Ökológiai kérdések, közösségi szerepvállalás és alkotmányreform” (29. o.) napjaink kihívásai Giddens szerint a nyugat-európai szociáldemokrácia számára. A Ronald Inglehart amerikai társadalomtudós nevéhez köthető posztmaterializmus (Inglehart 1977) szerint „hatást gyakorolt a fejlett országokra”, így a modern szociáldemokráciának is számot kell vetni az új

posztmaterialista érzékenységu választói rétegek tömeges megjelenésével, amely új típusú szociáldemokráciára támaszt igényt. „Részben a generációváltás miatt, részben más természetű hatások nyomán megváltozott az értékrend.” (31. o.) a „szükségesség értékeinek” a helyébe a posztmaterialista értékek léptek, másfelől az értékek megoszlása is változik: már nem követi sem az osztály, sem pedig a jobb-baloldal szerinti megosztottságot” (31–32. o.). Giddens szerint ugyan 1998-ban Nyugat-Európában és több helyen Kelet-Európában is a szociáldemokrata pártok kormányzó politikai erők, de az új társadalmi-politikai trendek kihívásaival szemben tehetetlenül sodródóknak eleméleti-stratégiai alkalmazkodásuk hiányos, vagy elégtelen az ezredvégi Európa kihívásaihoz képest (35. o.). Giddens így jelöli ki könyve feladatát: „harmadik út” elnevezésen azt a gondolati és politikai keretet értem, mely a szociáldemokráciát igyekszik egy olyan világhoz hozzáigazítani, amely az elmúlt két-három évtized alatt alapjaiban változott meg. Harmadik út ez abban az értelemben, hogy egyszerre próbál túllépni a régi típusú szociáldemokrácián és a neoliberalizmuson.” (37. o.) Giddens a századforduló és egyben az ezredvégi politizálásának öt dilemmáját fogalmazza meg, s ezekre adott szintéziskísérlete, a harmadik út politikája a szociáldemokrácia számára, ezek: a globalizáció, az individualizáció, a jobb- és baloldal értelme, a politikai cselekvés új demokratikus modelljei, valamint az ökológiai problémák megoldási-kezelési kísérlete.

A továbbiakban felvillantjuk e gondolatmenetnek véleményünk szerint bizonyos karakterisztikus vonásait, a teljes bemutatás és az átfogó kritika igénye nélkül. Giddens mintegy összefoglalóan úgy véli, hogy „a globalizáció és a kommunizmus széthullása együttesen átrajzolta a jobb- és a baloldal körvonalait” (54. o.). „A jobb- és a baloldal egyaránt belátja a tudományos és a műszaki fejlődés kettős természetét: egyfelől óriási hasznot hajt, másrészt újabb kockázatokat és bizonytalanságokat szül.” (55. o.) Az említett belátás a tudományos és a technikai racionalitás ambivalens mivoltába felethetőleg azért nem lehet igazán az összes jobb- és baloldali irányzatok konszenzusa, hiszen akkor mindezek a kritikai társadalomelméletek régóta megfogalmazott tételeit osztanák. Az azonban kétségtelen, hogy a naiv „progresszizmus”, „lineáris modernizációs” tudat komoly csapásokat szenvedett a modern technika ambivalens következményei által. Ennek felismerése azonban nem racionalisztikus „trial and error” folyamatok eredménye, hanem a technika társadalmi és kulturális következményei elleni társadalmi-politikai ellenállás és tiltakozás, amely viszont nem a hagyományos bal- és jobboldalon, hanem az alternatív mozgalmakban jelent meg a nyolcvanas években. „A civil kezdeményezések... egyoldalúan ragadták magukhoz a hatalmat és nem várták meg a politikusokat. Ők és nem a politikusok tüzték napirendre többek között a környezetvédelem ügyét. Állampolgári csoportok idézték elő az 1989-es rendszerváltást Kelet-Európában.”

(62. o.) Az alternatív mozgalmak társadalomképének, politikaértelmezésének átalakulása éppen a tudományos és technológiai racionalitás kritikája és az ökológiai szempontok fokozott figyelembevétele révén hozott és hordozó újítást a modern politika és elmélete számára (lásd Szabó 1989).

Giddens számára mint a szociáldemokrata felfogás újrafogalmazását célzó stratégia – számára – azonban nagyobb jelentősége van a baloldali direkt avagy indirekt orientációs pontjának: a szocialista rendszernek az összeomlása. „A szocializmus mint gazdaságirányítási elmélet halálával az egyik fő választóvonal szűnt meg a jobb- és a baloldal között, legalábbis egyelőre. A marxista baloldal azt remélte, hogy felszámolja a kapitalizmust, és egy más rendszerrel váltja fel. Sok szociáldemokrata is azt hitte, hogy a kapitalizmus az idő előrehaladtával alakítható és alakítandó, hogy végül levetkőzze meghatározó sajátosságait. Ma már senki sem állít alternatívát a kapitalizmussal szemben – a viták témája az, hogy mennyire és mi módon kell a kapitalizmust irányítani és szabályozni. Ezek a viták kétségkívül fontosak, de jelentőségükben nem közelítik meg a múlt igazán alapvető nézeteltéréseit.” (55. o.) Giddens itt egy olyan situáció-értelmezést ad, amely a szocialista rendszerek, és velük a bipoláris világrend felbomlása révén a bal és jobboldali pólusainak jobb közvetítési lehetőségére lát lehetőséget, amelyet a szerinte mindkét oldalon előretörő modernizáció-szkepszis is elősegíthet. Ebben a situációban szerinte a „baloldaliság és a radikalizmus közé, ha valahai tehetünk is, ma már semmiképpen sem tehetünk egyenlőségelet.” (58. o.)

Giddens a szociáldemokrácia-pozícióban belül nyitást kíván meg a civil társadalom irányában, azonban ez nem éri el az alternatív mozgalmak bázisdemokratikus, ökológiai alapú antietatizmusát (Szabó 1989: 27, 29, 156–157) Számára az állam feladatait nem „tudná helyettesíteni a piac, sem a társadalmi mozgalmak, sem egyéb civil szervezetek” (60. o.). „Az az elképzelés, hogy ezek a csoportok felválthatták az államot ott, ahol az csodát mond, vagy átvethetik a politikai pártok szerepét, nem egyéb pusztá ábrándnál. Lehet, hogy a nemzetállam és a nemzeti kormányok magja megváltozik, de a jelenlegi világban döntő a jelentőségük.” (65. o.) A hagyományos szociáldemokrata etatizmus Giddens-féle harmadikutas bírálata tehát nem szabad, hogy a neoliberalis, piaci, avagy a bázisdemokratikus-alternatív civil társadalmi antietatizmus területére terjeszkedjen. Giddens kevesebb állam, több civil társadalom- és több piacstratégia alkalmazását javasolja, és elutasítja a globalizációs elméleteknek a nemzetállamok politikájának kereteit megkérdőjelező szemléletét is (Albrow 1998). Hasonló óvatosságra int a több ökológiát – de nem „forrófejű” ökológiai szemléletet hirdetve az alternatív, ökológiai mozgalmak elképzeléseivel szemben. (68–69. o.) Az a felismerése, hogy „a tudomány és a technika nem maradhat továbbra is távol a demokratikus folyamatoktól” az alternatív mozgalmaknak az ökológiai és

a humán racionalitásnak a technikai-tudományos racionalitás felett álló voltát hangsúlyozó felfogása felé mutat (Szabó 1989: 13–22). Az ökológiai szemléletmód követelményét viszont világosan a szociáldemokrata hagyomány síneihez, és nem az új mozgalmak ötleteihez kívánja kötni. „A polgárok biztonságérzetének garantálása régi szociáldemokrata eszmény. A jóléti államban ennek a biztonsággnak az eszközeit láthattuk. A környezeti kérdések egyik legfőbb tanulsága az, hogy a kockázat pontosan ugyanannyi figyelmet érdemel.” (75. o.) A szociáldemokrata hagyomány fennmarad a harmadik úton is, hiszen „a harmadikutas politika középpontjában változatlanul a társadalmi igazságszolgáltatásnak kell állnia, de tudomásul kell vennünk, hogy azoknak a kérdéseknek a köre, melyek nem a jobboldal-baloldal felosztásba tartoznak, tágabb, mint korábban.” (77. o.) „A globalizáció, a magánélet és a természethez való viszony megváltozása” olyan kihívások, amelyekre a harmadikutas útnak kell áttegítenie a modern társadalmat. (77. o.)

Giddens a harmadikutas értékek közé sorolja az egyenlőséget, a demokráciát, az elesettek védelmét és a kozmopolitizmust is, a demokratizálódás modernizációs programjának alapjait (79–81. o.). Az új demokratikus állam és az aktív civil társadalom szintézise oldja meg szerinte az államellenes és az államhívíó irányzatok ellentétét a harmadik út koncepciójában. A „demokrácia demokratizálására” elsősorban decentralizációra van szükség az új kihívásoknak megfelelő politikai rendszer kiépítéséhez. (86–89. o.) „A demokrácia demokratizálása nem mehet végbe csak helyi vagy országos szinten – az államnak kozmopolita szemléletűnek kell lennie, a felfelé tartó demokratizálódás nem állhat meg a régiók határain. A lefelé ható demokratizálódás a civil társadalom megújítását feltételezi.” (91. o.) Az államnak és a civil társadalomnak tehát együtt és egymásra vonatkozó viszonyrendszerük teljes vertikumában kell átalakulniuk, s ebben a viszonyrendszerben egyik terület sem rendelkezik a „jó”, avagy az „igazság” monopóliumával, mint a hagyományos etatista, vagyis antietatista elmentárában (vö. 84. o.). „Az államnak és a civil társadalomnak partneri viszonyt kell fenntartania” (93. o.). „A civil társadalom azonban mégsem maga a spontán rend és harmónia forrása – mint azt némelyek lelkesen elképzelik... Az államnak a civil társadalomban mindig felbukkanó érdekütközésektől meg kell óvnia az egyént. Feladatait viszont nem háríthatja át a civil társadalomra.” (99–100. o.) „A harmadik útnak azt kell vallania, hogy a mindent elsőprő dereguláció nem megoldás” (139. o.). Az államnak nagy szerepet tulajdonít Giddens a civil társadalom, a citoyen kultúra felépítésében, az oktatásban és nevelésben, a nem-materiális szférák megszervezésében, a civil konfliktusmegoldásban, és a globalizációs kihívásoknak való megfelelésben egyaránt. Az erős, a civilizáció értékeit védelmező állam szociáldemokrata gondolatán túl a vegyes gazdaság átalakított elképzelései is a szociáldemokrata hagyományhoz rögzítik a harmadik út kerékeit. A szociáldemokrácia a polgári (civil) liberalizmust elvá-

lasztja a hagyományos „gazdasági”-tól, és az újfajta vegyes gazdaság és az átalakított jóléti állam talaján újraértelmezi azt (115, 129. o.). Giddens kételeyei világosan érezhetőek a globalizálódás, az európaizálódás és az ökológiai modernizáció folyamataival, illetve elképzeléseivel kapcsolatosan (162–170. o.), és mindezek kapcsán az állam–piac–civil társadalom-természeti környezetet kompromisszumos viszonyrendszerének értékluralizmusát javasolja az új szociáldemokrácia számára, amely így szerinte egyaránt elkerülni képes a hagyományos jobb- és baloldal, avagy az új mozgalmak összes hibáit és fundementalizmusait.

A harmadik út Giddens könyvében így a szociáldemokrata, jelesül a brit szocialista hagyományokban gyökerező kísérlet új orientációs pontok kialakítására, a „szocializmus és liberalizmus” újabb brit szintéziskísérlete, amely a piac–civil társadalom–állam, a jogok és a kötelességek, az ökológia és a természet kizsákmányolása, és az egyenlőtlenség–egalitarizmus dilemmáit kívánja meghaladni. A radikális változások „permanens revizionizmust” (Tony Blair 1999: 1–6) követelnek meg a 21. század küszöbén szociáldemokratáktól, akik nem tarthatják fenn az őket a más irányzatoktól elválasztó határokat, amelyek eltűnőben vannak akárcsak az országhatárok jelentősége a globalizáció és az integráció révén. Bár Giddens azt írja, hogy az új kérdések nem mindegyike kapcsolódik a hagyományos baloldali emancipációs politikához, mégsem lehet koncepcióját máshogyan értékelni, mint az egyenlőség, szabadság és szolidaritás–szubszidiaritás, valamint az ökológia alapján álló újabb kísérletet az európai baloldal, s jelesül a brit szociáldemokrácia alapértékeinek az újrafogalmazására. A határok változása mégsem tűnteti el a határokat jobb és bal, liberális és szocialista között, hanem új tartalommal tölti meg azokat, újradefiniálja őket. A harmadik út koncepció Giddens megfogalmazásában diskurzust jelent a szociáldemokrácián belül és a szociáldemokráciáról, amely azonban az új évezred társadalmának és politikájának dilemmáihoz kíván megoldási kísérleteket nyújtani: „minél nagyobb része válik ezeknek a vitáknak nemzetközivé, annál jobb. Még Európán belül sem zajlott le soha annyi, nemzeteken átívelő interakció, amennyire lehetőség nyílta. Mindazonáltal a balközépnek sokkal kiterjedtebb dialógust kell folytatnia – ahogy azt a globalizációs törekvések ténylegesen megkívánják.” (174. o.)

Hivatkozások

- Albrow, M. 1998. *Abschied vom Nationalstaat*. Frankfurt am Main
 Barber, R. 1978. *Political Ideas in Modern Britain*. London
 Barker, E. 1915. *Political Thought in England 1848–1914*. London

- Blair, T. 1999. A harmadik út. Új évszázad – új politika. In: *FES-Tallózó*
 Giddens, A. 1999. *A harmadik út. A szociáldemokrácia megújulása*.
 Agóra Marketing, Budapest
 Harrison, W. 1965. *Conflict and Compromise*. New York
 Inglehart, R. 1977. *The Silent Revolution*. Princeton
 Merkel, W. Die Dritten Wege der Sozialdemokratie ins 21. Jahrhundert.
 In: *Berliner Journal für Soziologie*, Vol. 10. No. 1.
 Szabó Máté (szerk.) 1989. *Politikai ökológia*. Budapest

Az olasz eset

Sokan azt mondják, a „baloldal” és a „jobboldal” idejét múlt kategóriák, hogy ma már nem is létezik baloldal és jobboldal, ezek a fogalmak nem jelentenek semmit, nincs jelentőségük, nem alkalmasak a politikai szintér áttekintésére és leírására. Kétségtelen, hogy a mai európai társadalmak rendkívül összetettek, a többpárti demokráciákban sokféle érdek ütközik, érvényesül, sokféle vélemény van, és úgy látszik, hogy ezek két szemben álló részre osztása durva leegyszerűsítés. Mégis, azt gondolom, hogy Olaszországra vonatkozóan továbbra is használható a diarchikus megközelítés, a baloldali és a jobboldali kategóriák nem veszítettek interpretációs erejükből. Természetesen a baloldalt és jobboldalt – a szembenállásuk ellenére – nem valamiféle „aut aut” határ választja el, a baloldal és a jobboldal között van térség, mint ahogy a fehér és a fekete között ott a szürke, mint a nappal és az éjszaka között az alkony. Az átmenetek ellenére azonban mégsem a szürke a domináns, hanem a fehér és a fekete, nem az alkony vagy a hajnalhasadás a jellemző, hanem a nappal és az éjszaka. Azt gondolom, hogy a bal- és jobboldal a 20. század végén is az olasz demokrácia, a pártpolitika és a politikai hovatartozás legfontosabb értelmezési kerete.

Törésvonalak

Az olaszországi pártrendszer és a politikai intézményrendszer története számos sajátosságot mutat a „normális” nyugat-európaihoz képest. Ha nem tekintünk vissza nagyon messzire, csak az első világháború utáni évekig, akkor is három törésvonal, három nagy fordulat tűnik elő határozottan.

Az első törésvonalat a fasiszmus hatalomra jutása és a totális diktatúra kiépítése hozta létre, amikor a fasiszta párt kivételével lehetetlenné vált az összes többi politikai párt működése, amikor kialakult és több mint negyedszázadon át állandósult a fasiszta pártállam, a fasiszta egypártrendszer. A betiltott pártok egy része az emigrációban, a külföldön élő olaszok sorában, s rendkívüli áldozatok árán illegálisan Olaszországban is igyekezett ugyan folytatni a működését, kétségtelen azonban, hogy a szervezett antifasiszmus marginalizált helyzetbe került.

A második törésvonal a fasiszmus bukásakor jelent meg, amikor az ország felszabadított részén és az ellenállásban, a fegyveres partizánharcban újjá-

szerveződtek a pártok, új arcokkal, új elnevezésekkel és törekvésekkel, a fasizmus előtti korszakhoz képest alapvetően megváltozott egymás közötti erőviszonyokkal.

A harmadik törésvonal az 1980-as és 1990-es évek fordulóján, az 1990-es évek első harmadában alakult ki. Mielőtt azonban ennek elemzésére és mondandóm lényegének kifejtésére kezdenék, még visszatérnék a másodikhoz, amely a világháború végén alakult ki.

A második

A világháborús vereséggel, a fasizmus bukásával Olaszországban a fasiszta párt megsemmisült, évekbe tellett, amíg az újfasiszta Olasz Szociális Mozgalom (MSI) formájában inkarnálódott.

Megjelent a jobboldalon az államformaváltás, a monarchia vagy köztársaság kérdésének referendummal való eldöntése kapcsán egy új, „csont” konzervatív párt, a monarchista párt.

A nagy múltú Olasz Liberális Párt, a risorgimentótól a fasizmusig tartó korszak kormányzó pártja, mintha „a naftalinból lépett volna elő” – nem változtatott eszméin, szervezeti elvein; a pártelit is szinte teljesen a prefasiszta korszak politikusaiból állt össze. Az Olasz Liberális Párt is az olasz politikai színpad jobboldalán, a jobboldal közép felé eső szektorában helyezkedett el.

A liberális középbal erő, a polgári radikális pártok a felszabadulás után nem tudtak igazán lábra kapni: kis párt maradt a régi, nagy hagyományú Olasz Republikánus Párt, valamint az emigrációban és az ellenállásban született, a szocializmus felé orientálódó, új baloldali liberális párt, az Akciópárt is, amely már 1946-ban széthullott.

Három hatalmas tömegpárt lépett színe: a kereszténydemokrata, a szocialista és a kommunista. A háromból kettő, a kereszténydemokrata párt és a kommunista párt részben új pártnak számított, hiszen komoly bírálat alá vették elődpártjaik (az Olasz Néppárt és a Kommunista Olaszországi Pártja) 1922 előtti politikáját és szervezeti elveit. Tagságuk zöme is új emberekből verbuválódott. Mindkét pártnak viszonylag koherens politikai irányvonal volt. A DC és az OKP 1945 végére már hatalmas tömegpárttá szerveződött, szervezeteik lefedték szinte az ország egész területét, az isten háta mögötti kis falvakban is voltak szervezeteik.

A DC kiépülésében kétségtelenül óriási szerepe volt az egyház támogatásának. Ez azonban nem lehetett volna eredményes, ha maga a DC nem tudott volna széles társadalmi kapcsolatokat szervezni maga köré. A DC szervezői eleve osztályok közötti/fölötti pártot akartak, amely egyszerre képes egymástól nagyon különböző városi és falusi, gazdag és szegény, eltérő ér-

dekű, nagymértékben különböző mentalitású társadalmi csoportokat és rétegeket reprezentálni. Az összekötő erő, a „cement” a katolicizmus volt, amelyből azonban a politikában elsősorban az egyház szociális tanításai érvényesültek, nem a hitbéli, vallási értékek. Így a DC nem vallási pártként, semmiképpen sem integrista katolikus pártként jelent meg.

Az OKP is teljesen újjászületett a régi kommunista párthoz képest. Már nem volt a párttagság abszolút feltétele a materialista világnézet, hanem csak a párt programjával való azonosulás; az „új párt” a nemzetköziség mellett a nemzeti elkötelezettséget is előtérbe állította. Főszerepet vállalt a fasizmus és a németek elleni harcban; centralizált, jól irányított szervezetet épített ki; koncepciózus stratégiája és rugalmas taktikája volt; továbbá tehetséges, tapasztalt, nemzetközi szinten is ismert vezetői (Palmiro Togliatti, Luigi Longo, Giuseppe Di Vittorio és mások), és rengeteg fiatal és önzetlen kádere.

A szocialista párt nem tudott annyira megújulni, mint akár a kereszténydemokrata vagy a kommunista párt. Vezetői közül többen válték úgy, hogy a párt számára nem annyira fontos az átalakulás. Úgy érezték, hogy a diktatúra bukása után elsősorban nekik van joguk az ország vezetéséhez. A párt politikájának egyik legmarkánsabb vonása volt, hogy szorosan együttműködött a kommunista párttal. A régi szocialista tradíciókat folytatta azal is, hogy „egyenesen beszélt”, „nem taktikázott”, egyértelműen antiklerikális párt volt. Szervezetileg is tartotta magát a régi szervezeti elvekhez: a pártban belül irányzatok, frakciók működtek, pártszakadások lehetőségét előidézték.

A hidegháború kialakulása, Európa kettészakadása az ellenállásban kialakult antifasiszta egységfront és az 1944 nyara óta tartó egységkormányzás felbomlásához vezetett. Az olaszok az 1948. évi választáson egyértelműen a többpárti demokrácia és a nyugati blokkhoz tartozás mellett döntöttek. A kereszténydemokrata párt hegemon helyzetbe került, és ezt a helyzetét 40 éven át megtartotta. Mindig megszerezte a szavazatok több mint egyharmadát. Az első tíz évben a centrista pártszövetség, majd a következő harmincban a középbal pártszövetség alapján kormányzott. Az olasz pártrendszer egyik legfontosabb sajátossága a DC „leválthatatlansága”, a sajátos „kereszténydemokrata egypártrendszer” volt. A másik sajátosság pedig a nyugat-európai környezetben kivételesen számító, hatalmas és befolyását folyton növelő kommunista párt jelenléte. Az OKP-re szavazott minden negyedik, majd minden harmadik olasz. A politológusok a nyugati világban a kommunista pártokat rendszerint szélsőbaloldali pártként osztályozták. Vitatható, hogy az OKP ilyen párt volt-e vagy nem, mindenesetre az olasz helyzet egyik fő sajátosságát adta az ereje, s hogy az 1970-es évek elejétől a párt már a Nyugat minden fontos országában szalonképesnek számított.

A harmadik

A harmadik törésvonal az 1980-as és az 1990-es évek fordulóján jelent meg. Ekkor új szakasz kezdődött Európa történetében, mivel rendkívüli gyorsassággal összeomlott a hidegháborúban kialakult kétpólusú nemzetközi rendszer keleti pólusa, a keleti blokk. Az úgynevezett szocialista országok és a szovjet kommunizmus felbomlása Európára nagyobb hatást gyakorolt, mint a többi nyugati országra (természetesen Németországot leszámítva). A kollektív gazdasági és társadalmi rendszerek összeomlása végső soron hiteltelenné tette nemcsak az olasz kommunista, hanem a szocialista, s általában a baloldali hosszú távú elképzeléseket, a gazdaság és a társadalom radikális átalakításának eszméjét, általános identitásválsághoz vezetett az olasz baloldalon.

A válság természetesen a kommunista pártot gyötörte meg leginkább. Az OKP időközben átalakult vezetése nem tudta irányítani, kézben tartani a párt múltjáról kiobbant, egyre inkább önmarcangoló vitát, nem sikerült megmentenie a párt múltjától még azt sem, ami értékes, sőt heroikus volt. A párt válsága jól láthatóvá vált az 1990. március 7–11-én Riminiben tartott pártkongresszuson, amely kimondta ugyan az OKP megszűnését, és kihirdette, hogy új párt születik: a Baloldali Demokratikus Párt; a frissen alapított párt vezetősége azonban ugyanaz maradt. Hónapokig tartott a tehetetlenkedés, míg végül a balszárny elszánta magát a kenyértörésre: kivált a pártból, és 1990. december 12-én kimondta a Rifondazione Comunista (Kommunista Újraalapítás) elnevezésű párt megalakulását. A Rifondazione Comunista hirdette, hogy nem bukkott meg a kommunista utópia a keleti blokk összeomlásával; továbbra is vállalta a kommunista eszméket, harcot hirdetett a Baloldali Demokratikus Párt elnevezés mögött maradt többség, a „reformisták” ellen. Az OKP – Nyugat-Európa korábbi legnagyobb kommunista pártja – így megszűnt, helyét és szerepét egy elmosódó arculatú baloldali demokrata párt és egy ortodox kommunista párt igyekezett egymással vetélkedve elfoglalni.

A kétpólusú nemzetközi és európai rend összeomlásával, az OKP megszűnésével felborultak az olasz politikai élet 1948 óta kialakult egyensúlyai. Elmult a kommunizmus veszélye, ezután nem volt szükség arra a széles antikommunista összefogásra, amelyet addig az OKP hatalmas ereje, a vele való verseny kényszerített ki, s mindaddig nagymértékben hozzájárult a kereszténydemokrata vezetésű hatalmi blokk kohéziójának összetartásához, a DC „leválthatatlanságához.”

A kommunizmus összeomlása nyomán hirtelen az is szembetűnővé vált, hogy mennyire túlsúlyosak az olasz pártok. Az olasz politikai rendszerre a köztársaság születése óta jellemző volt a pártok túlságosan nagy szerepe. Az 1960-as évek elejétől, a középbal kormányzóválság kialakulásától az

olasz politológusok az olasz demokráciát a pártok omnipotenciája miatt rendszerint „pártokráciaként” jellemezték. Az 1990-es évek elején immár tarthatatlanná vált a pártok túlhatalma. Ráadásul még alkalmazkodni sem tudtak a gyors változásokhoz: átfogó – egyszerre eszmei, politikai, pénzügyi és erkölcsi – válságba kerültek.

Mindezek után az 1992. április 5–6-i parlamenti választás valódi politikai földrengést hozott. A képviselőházi választásokon a DC részesedése 30 százalékal alá zuhant, soha nem volt annyira kevés szavazatot a köztársaság történetében. A másik nagy összeomlás a hajdani kommunista párt bázisán történt: a Baloldali Demokratikus Párt mindössze 16,1 százalékot kapott, a Rifondazione Comunista pedig csak 5,6 százalékot. A választás nyertesei a „pártokrácia” ellen protestáló pártok lettek, főként az Északi Liga, amely megkapta a szavazatok 8,7 százalékát.

A Liga az 1970-es évek második felében jelent meg Észak-Olaszországban, indulásakor sajátos hagyományápoló, regionális érdekeket előtérbe állító kulturális és politikai mozgalom volt. A pártokkal szembeni növekvő bizalmatlanságra és ellenszenvre építve, a „pártokráciával” a „politika előtti állapotot” állította szembe. A Liga sikerében sok egyéb körülmény is szerepet játszott, a nemzetközi viszonyok is (például a regionális problémák súlyának növekedése az Európai Unión belül, migrációs problémák stb.), a Liga szavazói továbbra is csak a tildakozó szavazók voltak, mégis elsősorban a „pártokráciával”, a korrupcióval szembeni növekvő undor lökte a választókat a Liga felé.

1992 telén megnőtt a félelem az olaszokban, hogy egyszer csak valami váratlan dolog történik, a gazdasági és politikai válság találkozása robbanászhoz vezet. Nem látszott a kiút, senki sem tudta hogyan lehetne hiteles kormányt alakítani, s annak mi lenne a teendője. Nem volt egyetlen párt vagy pártuszóvetség, amely megfelelő erkölcsi alappal és tekintéllyel, világos programmal és megfelelő vezetőképességekkel tudott volna kiállni. Azok sem, amelyek immár majdnem fél évszázada kormányozták Olaszországot és a válság fő felelősei voltak, sem az ellenzéki pártok. Az utóbbiak közül a legerősebb, a Baloldali Demokratikus Párt nem tudott kiállni koherens politikai és gazdasági irányvonalal, az újfasiszta párt, az MSI pedig még szalonképtelennek számított 1992-ben. A Rifondazione Comunista szintén elfogadhatatlannak mutatkozott ortodox kommunizmusával és a harmadik világ mindenféle felforgató mozgalmait iránti szimpátiáival. A Liga és a szicíliai Rete (egy új, maffiaellenes mozgalom) pedig lényegében kontesztáló, tiltakozó mozgalmak voltak akkoriban.

Az olasz pártok impotenciája, önmaguk megújítására és az ország politikai vezetésére való képtelenségük az olasz és az európai történelemben soha nem látott teret nyitott a bíróságok előtt, soha nem látott politikai szerepet adott a bírónak, akik – a fentebb sorolt körülmények közepette – ki-

mondták és bizonyították, hogy az olasz politikai élet velejéig romlott. Az Antonio Di Pietro vizsgálóbíró irányítása alatt álló milánói Tiszta kezek vizsgálóbíró-csapat 1991 decemberében állt fel. 1992. február 17-én történt az első letartóztatás a kenőpénzek ügyében. Majd Di Pietro bíró hamarosan bejelentette – és előállt a bizonyítékokkal is –, hogy a korrupciós ügyekben gyanús az összes kormánypárt, mindenekelőtt a kereszténydemokrata, a szocialista, a szociáldemokrata párt, de még a központi kormányban soha részt nem vett kommunista párt is. A Tiszta kezek megrengették egész Itáliát, Di Pietro csapata olyan „boss”-ok ellen is vizsgálatot mert kezdeni, mint Bettino Craxi vagy a médiacézár Silvio Berlusconi. 1993 márciusában a bíróságok szinte lefejezték a kormányt és a pártokat. 1994-re a 11. köztársasági parlament, amelyet nem egészen két évvel korábban választottak, teljesen elvesztette a legitimitását: korrupciós ügyeik miatt minden harmadik szenátor és képviselő ellen ügyészégi vizsgálat indult, közöttük volt az addigi politikai elit majdnem valamennyi nagysága is.

Két pólus

A talpon maradt vezetők igyekeztek menteni, ami még menthető, új pártokat alakítottak. Az országot fél évszázadon át kormányzó kereszténydemokrata párt 1994 elejére romhalmazzá vált maradványából 1994. január 18-án két nagyobb utódpart kezdett kialakulni: az Olasz Néppárt (Partito Popolare Italiano) és a Kereszténydemokrata Centrum (Centro Cristiano Democratico). A két évvel korábban még a százéves alapítását ünneplő Olasz Szocialista Párt maradék erői pedig 1994. január 29-én deklarálták, hogy szakítanak Craxival, és bejelentették, hogy visszatérnek pártjuk történelmi hagyományaihoz. Másnap, 1994. január 30-án kettészakadt a több mint másfél évszázados múltú visszatért Olasz Republikánus Párt maréknyi vezető csapata: az egyik rész a baloldali felé tekintett. A több mint százéves Olasz Liberális Párt, és az 1947-ben alakult Olasz Szociáldemokrata Párt pedig szinte teljesen eltűnt a nagy összeomlásban.

Olaszország történetében példátlan helyzet állt elő: a Baloldali Demokratikus Párttól az újfasiszta MSI-ig terjedő széles térség, amely addig a kormánypártoké volt, majdnem teljesen kiürült, gazdátlanra lett, megnyílt a lehetőség, hogy új erők foglalják el. Erre a legnagyobb esélye az azokban a napokban született Forza Italia! (Hajrá Olaszország!) mozgalomnak volt. Silvio Berlusconi – egybeek mellett a Milan futballklub és az országos szurkolótábor-hálózat elnök-tulajdonosa – 1994. január 23-án jelentette be a mozgalom megalakulását.

Berlusconi új ember volt a politikában, azt ígérte, hogy leszámol a régi

pártokráciával, s megoldja az olaszok és az olasz állam legnagyobb gazdasági és társadalmi gondjait. ("Megcsináljuk az olasz csodát!") Addigi sikeres üzletemberei pályafutása (Itália leggazdagabb emberei közé tudott emelkedni) sok emberben reményt keltett, másokat, a bizonytalankodókat, pedig televíziós hatalmával sorozta be a táborába. A Forza Italia vezető szerepével sikerült az új többségi választási rendszer körülményeihez igazodó pártszövetséget is kialakítania: 1994. február 10-én a Forza Italia választási szövetséget kötött a Ligával és az újfasisztákkal. Az utóbbiak időközben elhagyták fasiszta kelleiket és a párt régi elnevezését, immár Nemzeti Szövetségnek (Alleanza Nazionale) nevezték a pártjukat. A Berlusconi vezette pártszövetség a Szabadság Pólusa (Polo della Libertà) elnevezéssel indult a választási csatába, a haladó erők 1994. február 1-én alakult blokkjával, a Haladó Szövetséggel (Alleanza Progressista) szemben.

A pártokat az új választási törvény készítette a választási szövetségek megkötésére, amelynek értelmében az 1994. március 27–28-i parlamenti választásokon a képviselőket és a szenátorokat már nem a korábbi arányoslistás rendszer, hanem az egyéni-többségi és a listás rendszer sajátos kombinációja alapján választották. Az új törvény szerint: a mandátumok harmnegyed részét egyéni jelöltek között osztják szét (az kapja a mandátumot, akire a legtöbb szavaznak a választókerületben) a pártok pedig arányosan csupán a mandátumok maradék egynegyed részén osztozkodnak. Ebben a szisztémában a második hely nem sokat ér, s mivel a választás egyfordulós, szinte csak az előre megkötött pártszövetségek által támogatott jelöltek esélyesek.

Az 1994. március 27-i politikai választáson a Szabadság Pólusa győzött, majd a győzelem eredményeként 1994. május 11-én megalakult a Berlusconi-kormány. Az esemény világszenzáció volt, mindenki az úgynevezett Berlusconi-jelenség titkát kutatta. Bizonyos, hogy Berlusconi a médiamenedzser jó megérzésével arra a széles körű, zavaros félelemre épített, amely a kormánypártok összeomlása láttán a baloldali megoldással szemben mutatkozott: felajánlkozott, hogy eltorlaszolja az utat a baloldal előtt. Nagyon általános, erősen demagóg programmal lépett fel, s azt minden nyelvi bonyolultság, árnyaltság nélküli formában árulta. Ellenfeleivel nem észérvekkel vitakozott, hanem egyszerűen becsmérelte és „lemosta” őket. Berlusconi kormányzása azonban pünkösdi királyságnak bizonyult. A „melynévűs diktátor” nem várta meg a kormánya ellen benyújtott bizalmatlansági indítvány fölötti szavazást, hanem 1994. december 22-én lemondott.

Az 1995-ös év fontos belpolitikai eseménye volt a Baloldali Demokratikus Párt július 6–8-i rendkívüli kongresszusa. Már a kongresszus dizájnya utalt a változásokra, a teremben az uralkodó szín a vörös helyett a kék volt, és a megnyitáskor nem énekeltek el az *Internacionálét*. A kongresszus fő felada-

ta egy új balközép pártszövetség, a L'Ulivo (az Olajfa) megalakítása volt. Massimo D'Alema pártvezető bejelentette: a PDS-nek az a legfőbb célja, hogy „Olaszország végre normális országgá váljon”. A fiatal főtitkár meghirdette a baloldali „liberális forradalmát”, amelynek alapelvei: a jogszűrés, az állampolgárok biztonsága, az európai elkötelezettség, a liberális piacgazdaság és a jóléti állam elemeinek összekapcsolása, az ország további decentralizálása, a normális párbeszéd kialakítása a jobboldallal. A kongresszus elfogadta D'Alema főtéziseit, s ezzel megtörtént a PDS átalakulása azzá, amit a neve is mond: a PDS immár nem posztkommunista párt, még szociáldemokrata párt sem, hanem baloldali demokratikus párt, amely harmadik utat sem hirdet, hanem baloldali. A kongresszus elfogadta D'Alemanak azt a javaslatát is, hogy a baloldali kereszténydemokrata Romano Prodi legyen a párt és az Olajfa pártszövetség miniszterelnök-jelöltje a következő parlamenti választáson.

Az 1996. április 21-ére kiírt a parlamenti választásokat megelőző kampány legfeltűnőbb jellegzetessége a csendesség, a korlátozott televíziós és plakátháború volt. A pártoknak egyszerűen nem volt pénze, hogy politikusaik óriás posztereivel kitapátazzák az országot, hiszen elapadtak a kenőpénzes források, ráadásul az 1993. április 18–19-i hiszén szavazás meg a pártok rendszeres állami támogatását is megszüntette.

A választásra teljesen kifomálódott a két egymással vetélkedő pártszövetség. Az Olajfa szimbólum alatt indultak a balközép pártok: a Baloldali Demokratikus Párt, a baloldali kereszténydemokrata Néppárt, a Lamberto Dini által létrehozott Olasz Reformista Megújulás mozgalom és a Zöldek. Az Olajfa Prodit állította miniszterelnök-jelöltnek. Az önmagát liberális demokrata pártszövetséggé definiáló Szabadság Pólust a Forza Italia, a Nemzeti Szövetség és két jobboldali kereszténydemokrata kis párt (a CCD és a CCU), valamint Marco Panella radikális párta alkotta. Miniszterelnök-jelöltjük természetesen Berlusconi volt. Az Északi Liga és a Rifondazione Comunista nem kötött pártszövetséget az Olajfával, de eléggé nyilvánvaló volt, hogy ahhoz állnak közelebb.

Normális olasz demokrácia

Az 1996. április 21-i parlamenti választások egyértelműen a balközép pártszövetség győelmét hozták. A 315 szenátor mandátumból az Olajfa elnyert 157-et, vagyis abszolút többséggel rendelkezik a szenátusban. A Szabadság Pólusnak 116 szenátora van, továbbá az Északi Ligának 27, a Rifondazione Comunistának pedig 10. A képviselőház 630 mandátumából az Olajfa 284-et nyert el, a Szabadság Pólus pedig 246-ot. Vagyis a képviselőházban a többséghez az Olajfának szüksége van a Rifondazione

Comunista vagy az Északi Liga támogatására. (A Rifondazione Comunistának 35 képviselője van, a Ligának 59, és még van 6, egy-egy kisebb csoporthoz tartozó képviselő is.) A balközép győzött, de az Olajfa nem hirdetett és nem is akar „rendszerváltozást”: a katolikus közgazdász, Prodi professzor nyilvánvalóan nem társadalmi felforgató, a PDS sem hirdetett s nem is akar társadalmi forradalmat, hanem reformálni kíván, folytatni, amit már a Berlusconi követő Dini-kormány elkezdett.

Prodi miniszterelnök 1996. május 17-én alakította meg az Olasz Köztársaság 54. kormányát. A kabinetben a PDS politikusai játszották a főszerepet, akik kilenc miniszteri székét kaptak a lehetséges húszból. Ráadásul a legfontosabb pozíciókat. Persze az Olajfa-koalíció második legerősebb párta, a főként kereszténydemokratákat tömörítő Néppárt sem járt rosszul, három tárcához jutott, akárcsak Lamberto Dini Olasz Megújulása, amely választási eredményén kívül azzal vívta ki a politikusok elismerését, hogy az ország egész területén kiegyensúlyozottan szerepelt. Dinin kívül, aki külügyminiszter lett, Prodi még egy ex-miniszterelnököt hívott meg csapatába, nevezetesen Carlo Azeglio Ciampi, aki a kincstári és a költségvetési tárca egyesítésével gazdasági csúcsmíniszter lett. Ciampira nem kevesebb várt, mint újra Maastricht felé irányítani az EU-feltételek teljesítésében jócskán elmaradt Itáliát, valamint visszatéríteni a Dini-kormány hatáthós közreműködésének köszönhetően újra megerősödött lírát az Európai Monetáris Rendszerbe. E két „aprócska” feladat mellett persze ügyelnie kellett a privatizáció újraindítására és a nagy port felkavaró nyugdíjreform folytatására is.

A kommunista Rifondazione Comunista nem sokáig hagyta a Prodi-kormányt a nyugodt körülmények közötti munka illúziójában. A kulcsfontosságú – csúnya szóval „zsarolási” – pozícióban lévő párt főtitkára, Fausto Bertinotti már májusban, tehát a választások után közvetlenül olyan irreális követelésekkel állt elő – Olaszország vonuljon ki a NATO-ból és ne csatlakozzon a maastrichti unióhoz –, amelyek sejtetni engedték, hogy egyáltalán nem lesz könnyű együttműködni a kommunistákkal. A Rifondazione Comunista kormányválságot provokált, majd mindenki meglepetésére, Prodi a bevett gyakorlattól eltérve nem ült le velük a tárgyalóasztalhoz, nem vállalta a megalázó alkudozássorozatokat, hanem benyújtotta a lemondását. Majd miután a kommunisták jelezték, hogy készek lennének ismét támogatni a kormányt, Scalfaro államfő felkérte Prodit, hogy újra állítsa fel a kormányt. A költségvetési tervet végül néhány kisebb módosítás után a kommunisták is megszavazták, sőt a hasonló helyzetek elkerülése érdekében egyéves „meg nem támadási paktumot” kötöttek az Olajfa vezetőivel. A béke, ha ideiglenes jelleggel is, de megkötötték.

A Prodi-kormány legfontosabb feladata Olaszország nemzetközi reputációjának, valamint a nemzetközi üzleti körök bizalmának visszaszerzése

volt. A kormány ezeket a célokat az európai pénzügyi unióhoz való csatlakozásával kívánta elérni. Ehhez kisebbfajta csodát kellett véghezvinni, amely – mint tudjuk – sikerült.

A Prodi-kabinet több mint két év megfeszített munkája után már-már nyugodtan dőlhetett volna hátra, ha az 1998. őszi költségvetési vitában a Rifondazione Comunista nem lendült volna újra támadásba a kormány tervezete ellen. Akkor Prodinak már végképp elege lett a szélsőbaloldali zsarolásból, minden teketória nélkül lemondott, és egyértelművé tette, hogy nem kíván visszatérni. Kézenfekvő volt, hogy az új Olajfa-kormány felállításaiban a koalíció legerősebb pártja, a PDS játssza a főszerepet. Scalfaro államfő felkérésére D'Alema lett a miniszterelnök. Az új kormányfő a képviselőházi arányokat nem tudta megváltoztatni, de kormányát igyekezett minél szélesebb pártspektrumra építeni: a kabinetbe összesen tíz párt delegálhatott minisztert. Az újdonsült kormányfő megválasztása után igyekezett megnyugtatóni a kedélyeket, és ígéretet tett a Prodiék által megkezdett gazdasági lépések folytatására, munkahelyek teremtésére, a költségvetési deficit további csökkentésére, és a déli országgrész felzárkóztatására. Az ellenzék lecsendesítése céljából felajánlotta a jobboldalnak, hogy a megfeneklett alkotmányügyi és választójogi reformokat együttesen dolgozzák ki.

Az, hogy D'Alema meddig marad a kormányruhában, mennyire lesz sikeres, még a jövő titka. Az olasz típusú rendszerváltásnak még napjainkban sincs vége, de a kezdeti és talán a legfontosabb lépések már megtörténtek. A korrupciós botrányosorozat elsöpörte a hagyományos kormányzó erőket és megteremtette a feltételét egy új, egészségesebb pártstruktúrának. A romokon új politikai formációk alakultak ki, amelyek kivétel nélkül egy „normális” demokrácia megteremtését tűzték ki célul. Olaszország az utóbbi évtizedben kétségtelenül a kétpólusú politikai berendezkedés kialakulásának irányába halad. A két tábor szerveződése azonban hosszú folyamat eredménye, és a szövetségek máig sem tűnnek stabilnak. E tény már a közeljövőre nézve is rengeteg kérdést vet fel mindkét oldalon: vajon hogyan alakul a jobboldal két oszlopának számító Forza Italia és az Alleanza Nazionale egymáshoz való viszonya? Ki és milyen elképzelésekkel fogja váltani a korrupciós vádakra belefutadlni készülődő Berlusconi. Milyen szövetségekkel próbál meg erősíteni a jobbközép a következő parlamenti választásokig? Képes lesz-e a PDS egy koalícióban tartani az Olajfa-tömről és pártjaival? Milyen politikai szerepet kíván játszani a jövőben a Rifondazione Comunista vagy az Északi Liga? S mindezen kérdések mellett még azt sem lehet tudni, hogy a választási törvény reformja miképpen fogja befolyásolni a politikai erőviszonyokat, és hogy egyáltalán milyen összetételű kormányra lehet számítani következő ciklusban.

Van tehát éppen elég megválaszolatlan kérdés, amely szintén azt bizonyítja, hogy az új típusú olasz politikai berendezkedés még mindig távol

van az ideálisnak tekinthetőtől. Persze nem feledkezhettünk meg az eredményekről sem. Az elmúlt hat-hét évben már kialakultak azok a csoportosulások, amelyek nagy valószínűség szerint hosszú időre meghatározzák az olasz belpolitikát. A szavazók ismét elkötelezték magukat a nagy pártok mellett, új, kiváló képességű politikusok és szakemberek jelentek meg a politika színpadán, valamennyien a jó úton való járást sugallják. Ugyanakkor figyelmet érdemel az olasz gazdaság stabilizációja, amely elsősorban az utolsó kettő, valamint a jelenleg is aktív kormányoknak köszönhető. Az ő hatátoz közreműködésükkel, a kilencvenes évek megroppant olasz gazdasága az évtized közepére ismét talpra állt, ha kisebb gondok akadnak is, teljesítette a maastrichti kritériumokat. A utóbbi kormányok szakértelmét persze más mutatók is bizonyították: nőtt az életszínvonal, csökkent az infláció, javult a szociális ellátottság, megkezdődött a nyugdíjpénztárak rendszerének kiépítése, s egyedül csak talán a munkanélküliség problémáját nem sikerült megoldani.

Összességében tehát megállapítható, hogy az olasz politikusok megtalálták a kiutat abból a politikai káoszából, amely az 1990-es évek elején jellemezte az országot. Hogy a jövő mit fog hozni, arra nemigen lehet válaszolni, de szinte biztosra vehető, hogy hasonló helyzet kialakulása nem valószínű. Pártok, mozgalmak, csoportok fognak még fel-, illetve eltűnni, de az elmúlt hét év során kialakult struktúra hosszú ideig nem fog megváltozni. És ez talán reménykeltő lehet azok számára, akik hisznek a normális olasz demokrácia mihamarabbi eljövételében.

A „harmadik út”

A politikában, akárcsak az üzleti életben, a jövőjölás egyrészt kockázatos, másrészt elkerülhetetlen. Tíz évvel ezelőtt a legtöbb politikai guru azt mondta, hogy a baloldal halott, de jó esetben is haldoklik. Ma az Európai Unió 12 országában van hatalmon, köztük a négy legnagyobb.

Úgy tűnik, szinte példa nélküli politikai konvergencia esett egybe ezzel a győzelemsorozattal.

Először is minden baloldali párt híve az Európai Uniónak. Úgy tekintenek rá, mint a kapitalizmus korlátozására létező utolsó esélyre. Persze ez a lelkesedés nem egyforma; Franciaországban Blairt óvatosnak tekintik, míg Itáliában Jospint már-már EU-szeptikusnak.

Úgyszintén minden baloldali-balközép párt elfogadta azt az ortodox elvet, hogy az első számú ellenség az infláció, s vallják a jegybank függetlenségét. Mindegyikük szerint reformra szorul a jóléti állam. A svéd szociáldemokraták a „workfare not welfare” elvét hirdetik, azaz aktív munkaerőpiacot, szakképzést, átképzést. A britek szintűgy: Tony Blair miniszterelnök a Bournemonth-i pártkongresszuson mondott beszédében külön részt szentelt 16 éves kor utáni oktatás-tanulás folytatásának. Ez a gondolat azt előfeltételezi, hogy van munka a piacon, csak a megfelelő képzettség hiányzik. (De mi van, ha nincs?) Ergo a szociáldemokrácia mai kiadása elkerülhetetlenül kapcsolódik a dinamikus kapitalista gazdasági növekedéshez. A szociáldemokrata pártok ugyancsak mindannyian elismerik, hogy a közkiadásokat nem lehet növelni az égig, az államosítások kora véget ért, a privatizáció nemcsak elfogadható, de üdvözlendő is.

– Hogyan történt mindez?

A 20. század egyik legfontosabb, de kevésbé elemzett jelensége a fordizmus volt, azaz az új tömegtermelés kombinációja államilag garantált tömegfogyasztással, s ez a gyors gazdasági növekedés alapja lett szerte a világban. A 1970-es évekre azonban a fordista modell az őt kísérő keynesiánizmussal együtt strukturális válságba került. A tőke részéről erre az első válasz annak további internacionalizálódása lett, s a nemzetköziből átléptünk a globális, pontosabban a transznacionális világba. Ez a tőke gyors expanzióba kezdett, politikai filozófiáját a monetarizmusban és a neoliberalizmusban találta meg. A tőkemozgások paradigmaváltásáról beszélhetünk az 1980-as–90-es években, a nemzetállam szuverenitása erodálódni kezdett, s védekezésül regionális struktúrák jelentek meg. Így Thatcher, Reagan, Kohl hatalomra jutása egy globális folyamat betetőzésének tekint-

hető. Ez a szerkezetlebontónak (destructuring) tekintett politikai-gazdasági filozófia és gyakorlat állandósult, sőt, a 1990-es évekre csaknem hegemonikussá vált a fejlett világban, holott a szerkezetlebontó folyamatokra általában az átmeneti jelleg a jellemző. Ennek következtében szó sem lehetett visszatérni a keynesianizmushoz, azzal politikai küzdelembe kerülni a 1990-es évek végén egyenlő volt a vereséggel. Így jutott hatalomra Tony Blair új munkáspártja és az általa vallott harmadik út.

Tony Blair személyét illetően két nézet ütözködik egymással. Az egyik, főleg amerikai (Michael Novak) azt próbálja igazolni, hogy Blair a thatcheri „forradalom” konszolidátora, Thatcher kiteljesedése, az általa elindított növekedés és lehetőségek folytatója, ergo Thatcher „klónja”, aki megtanította Blairt a növekedés, a lehetőségek és az ösztönzők fontosságára.

A másik nézet – s én inkább ehhez állok közelebb – azt vallja, hogy a New Labour és Blair győzelme a thatcherizmus bizonyos mértékű kudarcának megerősítése, amely szerint a neoliberalizmus thatcheri kiadása a globalizációra adott válaszok egyike volt, s míg modernizálni kívánta a gazdaságot, „demodernizált” más területeket, így például a családot. Ellensége volt a decentralizációnak, a devolúciónak, s elvenni igyekezett a hatalmat az önkormányzatoktól. Ezzel szemben Blair megkezdte a brit állam reformját, végrehajtotta a devolúciót, bevezette a közvetlen polgármester-választást, megteremtette a jegybank függetlenségét, elfogadta a Maastrichti szerződés szociális kartáját, újraosztotta a társadalom legfelső 10 százalékának a jövedelmét a legalsó 10 százalék között, vallja a szubszidiaritás elvét, és híve a regionalizmusnak – eddig nyolc Regionális Fejlesztési Tanácsot hozott létre. Nagy-Britanniában – akárcsak másutt a fejlett államokban – a hagyományos munkásosztály jórészt evaporálódott, mára az összes munkaeó alig több mint 20 százalékát alkotja. A lakosság 75 százalékának van saját háza, lakása és más tulajdona. Igen nagy százalékuk – még a nyugdíjasok is – valamilyen befektetéssel rendelkezik, s így közvetlenül kapcsolódnak a kapitalista gazdasághoz. Blair és csapata jól ráérzett, hogy szociáldemokrata-szerű programmal választást lehet nyerni, ha kiirtják belőle a kollektívizmus gondolatát. Ennek megfelelően hangsúlyozza, hogy a piac legalább három területet nem tud szabályozni: 1. az oktatást, 2. az egészségügyet, 3. az idősekről való gondoskodást. Ezeken a területeken aktívan be kell avatkozni az államnak, de nem szabad hozzányúlni a középosztály adózásához, s be kell vezetni az úgynevezett adóhitelt, ugyanis sokaknak nem érdemes alulfizetett munkát vállalni, mert a munkanélküli segély magasabb. De ha mégis vállalnak és nem érik el az adóküszöböt, egy ideig akkor sem adóztatják meg őket, ha jobban fizető állást szereznek.

Ha Blair elődjét keressük, talán leginkább a liberális Lloyd George-ban lelhetjük meg. Ő vezette be az egészségbiztosítást, a munkanélküli segélyt, emaszkuálta a felsőház hatalmát. Így Blair pártja liberális gyökereireh nyúl

vissza, s ez történelmi tény is, hiába érvelnek néhányan e felfogás ellen. Ahogy ő maga írta „a liberálisok és a szociáldemokraták közötti tragikus megosztás következtében a 20. századot nagyjából részben a konzervetivok dominálták. A harmadik út a modern szociáldemokrácia sikeréhez és megújulásához vezető út... amely a centrum és a balközép értékeit használja az alapvető társadalmi és gazdasági változások világában, s mindezt divatjülműt ideológiáktól mentesen teszi. Az embereknek igazi vezetők kellene (messianizmus?). Ők a balközép hagyományos értékeit keresik: a szolidaritást, felelősséget, társadalmi igazságosságot és a lehetőséget... A harmadik út erejét onnan nyeri, hogy egyesíti a demokratikus szocializmus és a liberális értékeit... Az új munkáspárt sem nem híve a laissez-faire-nak, sem az állami beavatkozásnak. A kormány szerepe a makroökonomiai stabilitás előmozdítása, olyan jóléti politika, amely a független cselekvést segíti...”

Büszkék vagyunk arra, hogy az üzleti élet vezetői és a szakszervezetek egyaránt támogatnak... – Az oktatás a legfőbb prioritás – a magas tudásszint a nemzetközi versenyképesség kulcsa... Újra egyensúlyt kell teremtenünk a jogok és a kötelességek között, a munka és a család között. – Erős, decentralizált Európát akarunk, kiegészülve annak keleti részével”.

Tehát láthatjuk, a harmadik út meglehetősen szélesen értelmezett koncepció, amely tág teret hagy a politikai cselekvésre, így nem koherens normatív politikai filozófia. Mindenesetre a blairi felfogásban van három konstans elem: 1. a valódi lehetőség – amely nem a hayeki meritokrácia elvén jelenik meg, hanem igazi elkötelezettségként a fent említett célok elérésére; 2. állampolgári felelősség – az egyén felelős választásáért, felel környezetéért stb.; 3. a közösség – az igazi lehetőséget, esélyt csak egymás iránti felelős magatartással érhetjük el.

Az állam csak garantálja a fentieket, de nem feltétlenül szolgáltatja is, az állam a szabályozó mechanizmusok kiépítője, azaz „jogi jóléti állam” a korábbi „pénzügyi jóléti állam”-mal szemben.

Blairnek a kikezdhethetlen parlamenti többség támogatásával olyan országot kell kormányoznia, amelyet 18 évig az európai kormányok legjobboldalibb pártja uralt. Blairt európai kollégái túlzott Amerika-barátsággal vádolják. Ez azonban csak részben igaz. Az 1960-as évekét minden nyugati szocialista párt a NATO és az Atlanti politika híve volt és maradt.

Blair „üzleti” retorikája megrázhathat egyeseket, de minden szocialista párt híve a növekedésnek, az egészséges kapitalista gazdaságnak. Nem értekel vettették el – ezt egyik politikai párt sem vallja be soha, hanem megváltozott a világ – viszont egyikeknek őseiket nem emlegetni, s beletemetkeznek az „új” és a „modernitás” varázsába.

A politikusok rendszerint úgy viselkednek, mintha a világ tegnap teremtetett volna, s ez érthető, számukra a múlt gyakran zavaró. A történelemnek

azonban nincs más választása, hiszen a „múltból” él. Tehát nem tudja figyelmen kívül hagyni, hogy a szocializmus jelenlegi verziója hasonlít korábbi törekvésekhez. Önkéntelenül is kínálja magát az 1950-es évek végének párhuzama, gondoljunk Bad Godesberg híres mottóinak egyikére: „tervezés, amikor szükséges, piac, amikor csak lehetséges”. Bad Godesberg hasonló politikai marketing volt, mint Blair harmadik útja. Van azonban a jelenlegi „megújulásban” egy új elem: míg korábban a reformerek hosszabb ideig kisebbségben voltak, s országonként különböző koncepciók jelentek meg, addig most ugyanazt, vagy nagyon hasonló dallamot dúdol mindenki, s a tömeg velük énekel.

A harmadik út fontos jelszava a *nép*. Blair mindig igyekszik a „nép”-hez szólni, de sohasem „felülről” teszi ezt, hanem úgy, hogy jelzi: ő is közülük jött. Ám a „nép” nála igen tág fogalom, mindenki része, aki elfogadja a harmadik út programját. Így ennek a programnak az üzenete erősen osztályok közötti, s a blairi „ideológia” igen széles társadalmi elfogadottságot élvez: az 1997-es választásokkor minden társadalmi rétegből csaknem egyenlő mértékben mentek át a Munkáspártra szavazni. A „nép” tehát kulcsszó lett. Blair nevezte el Diana hercegnőt a „nép hercegnőjének”. Az erre a tragikus eseményre adott hihetetlen „össznépi” reakció elgondolkodtató: nem azt mutatta-e a nemzeti gyász, hogy az embereknek elege lett a korábbi évek individualizmusából, s elmozdultak egy „kommunitáriusabb” társadalom irányába – hiszen néhány hónappal korábban az individualista Konzervatív Pártot utasították el?! A nép a blairi felfogásban magát a brit nemzetet jelenti. Ez is érdekes és új, ugyanis Nagy-Britannia elsősorban állam és nem nemzet, s ott ismeretlen a Bibó István által oly pontosan elemzett kelet-közép európai nyelvi nacionalizmus (talán Wales némileg kivételt jelent). Brit nacionalizmus csak válságos időszakokban létezett, ugyanakkor azonban van angol, skót, walesi, ír nacionalizmus. Tony Blair kormánya az alkotmányos reformokat nem csak programjaiban hirdette meg. A korábban már említetteken kívül megindult a felsőház reformja, végrehajtott a skót és a walesi devolúció, s újabban ismét felmerült az írott alkotmány és az arányos képviselői rendszer gondolata. Ha ezek megvalósulnak, olyan változás fog történni a szigetországban, amely a Dicsőséges Forradalom (Glorious Revolution) és a Jognyilatkozat (Bill of Rights) óta ismeretlen volt az országban. Az akkori „kiegyezés” páratlan stabilitást eredményezett az ország belpolitikájában. Akkor a hagyományos uralkodó rétegek egyeztek ki egymással. Kérdés, hogy a mai felgyorsult, globalizálódó világban milyen esélye van hasonló kiegyezésnek?!

A fentieket a történelem fogja eldönteni. Az azonban már tényként fogadható el, hogy a kommunizmus bukása új út keresésére sarkallta a baloldali és balközép pártokat. Számos gyorsan nevet is változtatott, s a kulcsszavuk a szociáldemokrácia lett. Nagy-Britanniában is így van ez, az új mun-

káspárt is szociáldemokratának tünteti fel magát, de állandóan jelzi szociális-liberalista gyökereit. Van, aki ezt a szociáldemokrácia elárulásának és felszámolásának nevezi. Valószínűleg azonban inkább arról van szó, hogy a zárt gazdaságok korszakában született hagyományos szociáldemokrata pártoknak rá kellett jönniük, hogy a tőke és a termelés korlátlan globális mobilitása idején változás nélkül nem fognak tudni fennmaradni; jól láttuk ezt Nagy-Britanniában a Munkáspárt 1980-as évek eleji politikai vergődése idején. Ezért volt elkerülhetetlen a reform, az új korhoz való alkalmazkodás, s néhány klasszikus régi érték mellett néhány olyan új érték keresése, amely már része az „új világnak”, de ismeretlen vagy elhanyagolt volt a konzervatív kormányzások idején. Ezeket a változásokat nem Tony Blair kezdte el, de az tagadhatatlan, hogy az új, „pragmatikus ideológia” kidolgozásába a brit New Labour jutott a legmesszebbre.

Hivatkozások

- Banner L., Franklin 1997. *Modern European Thought*. Macmillan, London
 Giddens, Anthony 1998. *The Third Way*. Polity Press, Cambridge
 Gilmour, Ian 1992. *Dancing with Dogma*. Simon and Schuster, London
 Leonard, Mark 1997. *Renewing Our Identity*. The Demos Report, London
 Novak, Michael 1998. *Is There a Third Way?* IEA, London
 Sked, Alan 1987. *Britain's Decline*. Blackwell, Oxford

Magyarság és globalizáció

Az új évezred küszöbén új fogalom járja be Magyarországot és egész Európát: a globalizáció. Már nem Európa, nem is az európaiság a legizgatóbb kérdés, hanem a világ különböző részeit drámai gyorsasággal egymás közelébe hozó pénzügyi és informatikai hálózatok kiépítésének következménye: ha válság tör ki Kelet-Ázsiában, beleremeg a budapesti tőzsze is. S nemcsak információk, nemcsak pénzügyi tranzakciók áramlanak szerte a világban, hanem megmozdulnak a helyüket kereső emberek is: a világ gazdag és viszonylag kevésbé zsúfolt északi negyede mágneses erővel vonzza a szegény és túlnépesedett déli övezetek megélhetést és munkát kereső tömegeit. Új népvándorlás kezdődik, amely nyugtalanítja a régebbi népmozgások konfliktusaira emlékezőket. Mit tehet Európa, mit tehet Magyarország ebben a helyzetben?

Új körülmények között az első és legszokványosabb válasz: legyen úgy, mint eddig volt. Különösen érthető ez a nyugat-európaiak részéről, akik a második világháborút követő fél évszázadban kontinensünk talán legnyugodtabb és legvirágzóbb korszakát éltek-alakították. Sokak számára kézenfekvő: (Nyugat-)Európa sikersztóriáját folytatni kell, eddigi eredményeit megőrizni – vagyis konzerválni az eddigi körülményeket. Erre a hangulatra érez rá a modern európai izolacionizmus, amely már elsősorban nem a nemzetállami határokat akarja megvédeni, hanem Európát kívánja megővni a többi kontinens versenytől, s főleg néptömegeinek fenyegető közeledésétől. Ha van is Európai Unió, az legyen minél zártabb, még a kelet-európai szomszédok felvételét is legszívesebben ad graecas calendas tolná ki: talán nem is unió, hanem Festung Europa lebeg a szemük előtt.

Magyarország, s vele együtt egész Kelet-Európa sajátos helyzetben találja magát: mi nem mondhatjuk, hogy legyen úgy, mint eddig volt. Ha voltak is az elmúlt fél évszázadnak tagadhatatlan érdemei – a legfontosabb talán a feudális maradványok könyörtelen szétverése –, a kommunizmus történelmi zsákutcának bizonyult. A sztálini-poszt sztálini gazdaságfejlesztés szemefénye, a saját nehézipar létrehozása mára elhibázott, megkésett erőfeszítésnek tűnik: mire az első világháború előtti statisztikák szén- és acélmennyiségeinek bővületében alkotó tervgazdászok álmai testet öltöttek, az ipari társadalom napja leáldozóban volt. Elavult ábrándok kergetése helyett a posztindusztriális társadalom realitásaihoz való alkalmazkodás: ez a kelet-európai társadalmak előtt álló feladat, ha csak nem akarunk a fejlett nyugati ipari hátsó udvarává, a nyersanyagigényes és környezetszennyező ter-

melés lerakatává válni, megismételve a koraújkor szereposztást, amikor Kelet-Európa az iparosodó nyugati övezet agrárszállítója lett.

Megtaláltni Magyarország helyét az egységesülő világban – ez az évezred kezdetének nagy kihívása. A bezárkózás, az „Extra Hungariam” szemlélet szerencsére nálunk többnyire a szólásmondás szintjén maradt. Történelmünk fellendülő korszakai mindig egybeestek a világ változó feltételeihez való alkalmazkodással. A magyarság egész története mintha a darwini alkalmazkodás és fennmaradás elméletét támasztaná alá: az Urál vidéki erdő-övezet gyűjtögető-halász-vadász népsége a sztyeppére kerülve tökéletesen elsajátította az állattartó nomád kultúrát, s nyelvét megőrizve vált a többnyire törökös pusztai népközösség tagjává. A magyar törzsi vezető réteg sikeresen abszolválta a következő nagy kihívásból származó feladatot is, amikor saját és az általa kormányzott nép egyetlen fennmaradási lehetőségét felismerve beilleszkedett a feudális Európa keresztény államai közé. Jegyezzük meg itt, sok mai félreértést és téveszmét helyesbitendő, hogy a nyugati keresztény típusú állam nem jelentett tisztán nyugati keresztény társadalmat is: a bizánci kereszténység hatása megelőzte a rómaiét, sőt a másik két nagy monoteista vallásnak, a judaizmusnak és az iszlámnak is éltek követői az Árpád-kori Magyarországon, az Aranybulla tanúsága szerint nem kis befolyással bírva. Helynevek: Zsidó, Böszörmény, Káloz, Kalász őrzik a kora középkori zsidó és muszlim elem jelenlétét.

Alkalmazkodás és befogadókészség: ezek a tulajdonságok tették lehetővé a honfoglaló magyarság fennmaradását és felvirágzását a Kárpát-medencében. Ha van üzenete a napiainknak sokat emlegetett Szent Koronának (és többi koronázási jelvényünknek), akkor azt nem Werbőczy tanából, hanem magukból a tárgyakból olvashatjuk ki. Kevés dolog fejezi ki tömörebben keleti és nyugati kereszténység egymásra találását itt, Európa közepén, mint a corona graeca és a corona latina ölekezése a magyar királyi koronában. S ha tudomásul vesszük azt, hogy a királyi hatalmat jelképező joggar hegyikristály-gömbjét Fatimida-korabeli egyiptomi mester metszette művészi formába, akkor a szimbólumok ereje azt sugallja nekünk, hogy az Árpádok eurázsiai pusztákról érkezett dinasztiájának állama szerves egységgé ötvözte Kelet- és Nyugat-Európa, sőt a Közel-Kelet hatásait is.

Ugyanígy a magyar történelem másik nagy fellendülési időszaka, a 19. század is a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodóképesség igazolása: a magyar nemesi réteg képes volt a feudálisizmus felszámolására, éppen saját érdekeit szem előtt tartva és a kor kívánataihoz igazítva. A nemzetiségi kérdés később tragikusnak bizonyuló megoldatlanságát is magyarázhatja azzal, hogy a korabeli Európa nem rendelkezett a soknemzetiségű területek államegységbe foglalásának liberális megoldási modelljével. A vallási türelem, a zsidóemancipáció azonban így is szinte aranykorként láttatja ezt az ellentmondásokban nem szűkölködő korszakot a 20. század

szörnyűségeivel szemben. Keleti és nyugati kereszténység, valamint az iszlám politikai és kulturális hagyományrendszerét összehangolni és európai szintű közigazgatási rendszerben működtetni pedig éppen egy magyar politikus, Kállay Béni volt képes akkor, amikor 1882 és 1903 között a monarchia közös pénzügyminisztereként a megszállt Bosznia-Hercegovina kormányzatát irányította. Pravoszláv szerbek, katolikus horvátok és muszlim bosnyákok békés együttélését tudta megteremteni úgy, hogy félretéve minden vallási és kulturális előítéletet a tartományban maradt muszlimokat nem csupán megtűrte, hanem politikája fő támaszákat épített rájuk. Politikai alkotása sajnos ma Magyarországon szinte teljesen ismeretlen, Boszniában viszont a bosnyákok és a szerbek is őrzik, természetesen más-más előjellel.

Ezek a történelmi példák azt üzenik, hogy a sikeres magyar politika mindig a nyitottság politikája volt, a minket körülvevő világ fő áramlatainak felismerése és alkalmazása, éppen a magyarként való fennmaradás érdekében. Az Árpádok politikáját az alkalmazkodás és a befogadókészség kategóriájával jellemeztük, s azt mondhatjuk, hogy e kategóriák általános érvényűek, a mindenkori magyar politika alapelveit kell képeznünk. Ha patetikusak akarunk lenni, úgy is fogalmazhatnánk, hogy sorsparancsot jelentenek.

Mit jelent a sorsparancs ma Magyarországon számára? Jelenti azt, hogy ismét fel kell ismerni a kor fő áramlatát. Ez pedig a globalizáció, amit lehet szeretni, lehet nem szeretni, csak figyelmen kívül hagyni nem lehet. Fő áramlatnak ellenállni pedig nem tanácsos. Ajánlatosabb a fő áramlatba kerülés, s azon belül a magyar érdekek minél hatékonyabb érvényesítése. Magyarán: a globalizációs folyamatot szidalmazni teljesen fölösleges, jön az magától, a kérdés csak az: a hullám alján, vagy tetején maradunk-e?

Egýaltalán: fenyeget-e a globalizáció a magyarságot, annak sajátlagos értékeit? Hiszen érdekek mellett léteznek értékek is, amelyek nemzetspecifikusan leginkább a kultúra, a nyelv területén jelentkeznek. Éljenjárón a nyelvvédők szokatlan tiltakozni az idegen szavak, s főként a feliratok terjedése ellen. Valóban: előtt minket a sok shopping center, fitness saloon, second hand shop és társaik. Az intézmények legtöbbször van jó magyar szavunk, vagy kis fáradsággal alkothatunk megfelelőt. Csakhogy a nyelv élő szerkezet, öntörvényű szerint alakul. A köznapí nyelvnek pedig megvan az a sajátossága, hogy a konkrétan megjelölendő tárgyhöz tapad. Csak egy példa: hiába létezik pontos kifejezésünk a nyomtatásra, a szövegszerkesztőn (jó, hogy erre van jó magyar kifejezésünk!) írt szöveget bizony kiprinteljük. Valószínűleg azért, mert a beszélt köznapí nyelv úgy érzi, hogy pontosan tudatni kell: közvetlenül szövegszerkesztőből történik a sokszorosítás, nem nyomdagépi műveletről van szó. Erre pedig alkotott egy angol alapú, természetesen magyarosan képzett és ragozott igét. Mint annyiszor, amikor új technikával találkozunk. Ki vonná kétségbe, hogy a honfoglaló

magyaroknak kiváló vasművesei, fegyvergyártói voltak? Ma mégis szláv eredetű szóval kovácsoknak nevezzük őket, mert valószínűleg az új, nyugati típusú fegyverek előállításához más technika kellett, mint az addig ismert, amit a tarjánok alkalmaztak. De sorolhatnánk öltözködési kultúránk leg-több kifejezésétől kezdve a konyhai kultúrán át a különböző termelési kultúrákig sok mindent, amikor csak a funkcióit kiszolgáló eszköz változott, a funkció nem, s mégis magával hozta eredetének nevét. S mi tűnik ma ize-szbe magyarságúnak: „Öbester uralm az ámbituson früstökölt”, vagy „Az ezredes úr a tornáccon reggelizett”? (Nota bene: a tornác sem tűnik finn-ugor eredetűnek, de a törökös iskola hívei sem lennének sok örömet benne.) Csak a legelvakultabb puristák szorítanák a nyelvet a meglehetősen önkényesen meghatározott ideális nyelvi norma kényszerzubbonyába. Mert lá-sunk egy igazán nagy nyelvet, az angolt például. Sok hősi tettet végrehajtó légierjük a büszke Royal Air Force nevet viseli, amelynek bizony minden tagja megőrizte tisztá francia alakját, mégsem jutna eszébe senkinek ősi an-golszász alapokon nyugvó néveléllatni a testületet. Az oroszok is jól elvan-nak a maguk butyerbrotjával, rjukzakjával és brjusztgalterével, fel sem me-rül bennük, hogy az elnémetesedés fenyegeti őket (a szlavofilemek való-színűleg nem tetszenének ezek a kifejezések, de hát ők valószínűleg nem él-nek e szavak által jelölt tárgyakkal). Talán levonhatjuk a következtetést, hogy az önbizalmukban meg nem rendített népek jóval könnyedebben ke-zelik a szóátvételüket, mint a valamilyen komplexustól szenvedők (mely eredhet a korábbi dominancia elvesztéséből is, mint például az igazán nagy nemzetet alkotó franciáknál). Talán a nyelvet használókra kellene bízni, me-lyik kifejezést veszik át, melyiket szelektálják, s csak az igazán kritikus eset-ben beavatkozni a nyelvvédelem eszközeivel. Boldog angolok! Náluk a he-lyesírás és a helyes beszéd jó modor és jóneveltség, nem pedig rendeletek betartásának a függvénye.

Tehát tudomásul kell vennünk, hogy a világ változásával együtt a nyelv is változik. Ez még nem jelent nyelvromlást, és semmi esetre sem a nemzet-halál előhírőke. Azt is tudhatjuk, hogy a nyelv elvesztése sem jelenti auto-matikusán a nemzet eltűnését, mint az írek példája mutatja (jelenleg Wa-lesben jóval többen beszélik a kelta eredetű ősi nyelvet, mint Írorszá-gban, mégse a walesiek robbantgatnak). A kétnyelvűség sem jelenti feltétlenül az első lépcsőt a nemzet tudat elvesztése felé, láthatjuk a csecsenföldi tudó-sításokban, ahol mindenki oroszul érintkezik a külföldi riporterekkel. S a nyelvi normák változása sem jelent nyelvromlást: minősíthetjük-e so-másan rontott latin nyelven írott Dante isteni jelzővel koszorúzott Commediáját?

Azt is tudomásul kell vennünk, hogy a mai ifjúság túlnyomó többsége nem lejt népviseletben népdalokra néptáncokat, ha szórakozni kíván. (Az erőltetés itt is kifejezetten kontraproduktív lehet, amint azt az 1950-es évek

tapasztalatai bizonyítják.) Létezik természetesen egy – főként értelmiségi indíttatású – kulturális mozgalom, amely a modern urbanitás körülményei között is fenn kívánja tartani a rurális társadalom kulturális értékeit. Ha ők egy kicsit körülnéznék a világban, akkor azt láthatják, hogy törekvésük egy-általán nem magyar sajátosság: az igazán kozmopolita New Yorkból rend-szeresen járnak a különböző etnikai csoportok leszármazottai az őshaza te-lepüléseire, hogy ott ismerkedjenek az ir, skót, vagy éppen jiddis zene érte-keivel Írorszá-gban, Skóciában vagy Bukovinában – ahol egyébként köny-nyen összetálatkozhat egy klezmerrajongó a csángó népdalok elkötelezett gyűjtőjével. S ha szerencsésük van, gyűjtésüket akár közös CD-n is közzéte-hetik, hála a népszerűvált, valóban rengeteg elszigetelt értéket – tessék-nem tetszik – a globalizálódó világkultúra jegyében közkinccsá tevő World Music divatáramlatának. Autentikus magyar népzenei előadók együttesek és énekesek találják meg így az utat a nemzetközi siker felé.

Az utca tehát egyáltalán nem egyirányú: a globalitás nemcsak a világ-látásat közvetíti felénk, hanem lehetőséget ad arra, hogy mi is megien-jünk értékeinkkel a virtuális világgiacon. Ettől a lehetőségtől csak akkor fosztjuk meg magunkat, ha az elszigetelődés, a befelé fordulás útját vá-szaltjuk, ha nem kapcsolódunk be a világhálába, amelyről jól tudjuk, hogy interaktív. Vagyis nem hierarchikusan szervezett, inkább mellé- mint föl-rendelő – amint Karácsony Sándor szerint a magyar nyelv logikája is.

A befelé fordulás, a versenytől való visszahúzódás az önbizalomhiány biz-tos jelzője. Úgy érzem, hogy a magyar kultúra versenyképes, bátran kiállha-tunk vele a világ elé. Akkor viszont be kell engednünk a külvilág értékeit is. S véleményem szerint nem állunk másképpen a gazdasággal sem. Seattle ugyanakkor megmutatta, hogy a globális méretekben szerveződő gazda-ságnak számos elkeseredett ellenfele van: szakszervezetek, környezetvédők, különböző rendű és rangú fundamentalisták. Akciójuk ugyanakkor azt is bi-zonyítja, hogy a globalizmus káros hatásaival szemben csakis globális kere-tekben képzelhető el bármiféle eredményes megnyilvánulás. Persze a tőke a pénz absztrakt (s az internetes forgalomnak köszönhetően egyre absztraktabb) természete miatt lépéselőnyben van: manapság hatalmas össze-gek mozgatásához elég egy kattintás, míg az anyagi természetű dolgok, s legfőképpen a munkaerő, az ember, jóval helyhez kötöttebb. Persze nem annyira, mint a globalizmus ellenfelei szeretnék. Éppen az emberi migráció – egyre nagyobb számú, főként a szegény világtájáról a gazdagabb orszá-gok felé szerencsét próbálni induló egyedek és családok egyre nagyobb tö-mege – aggasztja a jóléti társadalmak kényelmét, biztonságukat féltő tagjait. S a szociális önzés – amely tulajdonképpen érthető emberi reakció – erkölcsi és kulturális alapokat keres magának, mint ahogy a kultúrák kibé-kítetlen harcáról szóló elméletek ismét felvirágozó népszerűsége mutatja.

Valóban kibékíthetetlen ellentétek osztják meg a világ különböző kultúráit? Aligha. A legtöbb fejlett kultúra maga is szintézis eredménye: Észak- és Dél-Amerika adja a legfrappánsabb példákat Európa, Afrika és Amerika kultúráinak egybegyűrésével. De hát a mi európai kultúránk sem csak az Atlanti-óceán, az Urál és a Földközi-tenger határolta részek öröksége. Az európai kultúra legjellegzetesebb alkotórésze, a kereszténység például soha nem tagadta a keleti mediterráneumból hozott örökségét, s már régen Róma volt a nyugati kereszténység központja, amikor a templomokat még mindig Jeruzsálem felé fordított szentélyekkel építették (keletelték, vagyis orientálták – ahogy a kifejezés ma is az irányultságot jelenti). Nem véletlen, hogy a fajtiszta Európát hirdető szélsőséges kulturális és politikai irányzatok a kereszténységet mint idegen elemet akarták kiiktatni az általuk tervezett szép új világból. A zsidóság szerepe a kereszténység keletkezésében egyértelmű, s a judaizmust megtartó zsidók is folyamatosan az európai élet szerves részét alkották. Közvetítő szerepük különösen akkor volt jelentős, amikor az iszlám megvetette a lábát a dél-európai félszigeteken: a hellenisztikus tudomány és filozófia jelentős művei arab fordításban maradtak fenn, amely fordításokat azután arabul és latinul egyaránt tudó zsidó szakértők segítségével fordították a tudományokra olthatatlanul szomjazó keresztény szerzetes-tudósok. Arabok és zsidók nélkül jóval kevesebbet ismernénk Arisztotelész, Ptolemaiosz és Galenus műveiből. S mit érne matematikai tudásunk az Indiából arab közvetítéssel ide érkezett „arab” számok, s főként a helyi érték és a 0 fogalma nélkül? Mi lenne a szellemi sportokkal, ha például nem ismernénk a sakkot? S áttérve a materiális dolgokra: mit innánk, ha szellemi felfrissülésre vágyunk, s nem ismernénk a kávé vagy a teát? Milyen lenne az étkezés az Andalúziában bevezetett háromfogásos ételkor (előétel-főétel-desszert) nélkül? Literes önkupákból vedelt borokkal s késsel-ujjakkal szétmarcangolt hússalok oltanánk éhségünket-szomjúságunkat – mert ez az európai hagyomány?

Szerencsére nincs teljesen igazam: az európai hagyomány elsősorban nem ez, sokkal inkább a már említett olthatatlan tudásslom és kíváncsiság a világ új, ismeretlen dolgai iránt. A nyitottság tette naggyá Európát, s ez vezette felfelé ívelő koraiban a magyarságot is. Láthatjuk, hogy mai mindennapiainkban Európa, Afrika, Ázsia, Amerika anyagi és szellemi kultúrájának termékeit élvezzük (vagy haragszunk rájuk, de viszonyulunk hozzájuk). A nagyvilág már elérkezett hozzánk, nem tudunk elzárkózni. Ne is akarjunk, mert elsősorban magunknak ártanánk ezzel.

Csányi Vilmos

Politikai elfogultságok: rejtett elméletek az emberről

A hagyományos politikai színpék felosztásai nem fedik pontosan azokat az ideológiákat, amelyek a politikai színterek mögött meghúzódnak. A lényeges szerepet játszó ideológiákat a termelést és az elosztást befolyásoló hatásuk alapján három nagy csoportba lehet sorolni.

1. Az elsőbe tartozók a termelés és a piac lehetőségeit maximalizálják, feltelevén, hogy ez a társadalom jólétét is valamilyen maximum felé tereli. A társadalmi szerveződést illetően azt az alapgondolatot építik tovább, hogy a társadalom felnőtt, döntéseikben és tetteikben szabad egyének valamiféle konszenzuson alapuló szervezete. Az államot minimalizálni kell, a polgárnak maximális lehetőséget kell biztosítani a szabadságok gyakorlására és a szabadságok egyben a felelőségek vállalását is jelentik, tehát minden felnőtt egyén felelős a saját helyzetének állapotáért, és ennek megvalósítása sem morálisan sem operacionálisan nem állami feladat, az elosztás a piaci mechanizmusok alapján automatikusan adódik. A különböző liberális irányzatok tartoznak ide.

2. A második csoport ideológiai szerint létezik társadalmi szolidaritás, az egyének nem vagy csak részben felelősek helyzetükről, és az állam egyik fontos szerepe, hogy az elosztásban a legkülönbözőbb kiegyenlítő funkciókat hozza létre még akkor is, ha ezek miatt a termelés nem maximális. Ilyen nézetek állanak a hagyományos baloldali elképzelések mögött.

3. Végül a harmadik legvegyesebb csoportba tartozó ideológiákra az jellemző, hogy a termelés és az elosztás közötti kapcsolatot etikai normák és a tradíció révén kívánják megvalósítani. A különböző jobboldali, konzervatív irányzatok tartozhatnak ide.

A különböző kategóriákba sorolt ideológiák és ez ezekre támaszkodó politikai irányzatok egy-egy, a legtöbb esetben rejtve maradó, emberkép alapján szerveződnek. Ezeket a legnagyobb jóindulattal is csak naiv modelleknek lehet nevezni, mert éppen rejtettségük miatt semmiféle tudatos, tudományosan alátámasztható konstrukció nincs mögöttük, csupán vélekedések, hiedelmek egyéni és osztályérdek által diktált, magától értetődőnek deklarált feltevések. Mindazonáltal, tudománytalanságuk ellenére mint fontos hiedelemrendszerek központi feltevései a naiv emberképek nagymértékben befolyásolják a társadalmi folyamatokat, hasonlóan a vallásokhoz, filozófiákhoz.

A következőkben felvázolok egy természettudományos „ember modellt”, amelyet korábban részletesen bemutatam (Csányi 1999) és annak felhasználásával fogom az egyes ideológiákat egymással összehasonlítani.

A modellről itt csak rövid összefoglalót adok.

Az emberi evolúció biológiailag determinált szociális tulajdonságokat hozott létre

Az emberi evolúció során az ember számos biológiailag megalapozott viselkedésmájában elvált az állatoktól. A megkülönböztető viselkedésmájában funkcionálisan is szervezett *humán viselkedési komplexet* alkotnak, amelyek elemei három fő osztályba sorolhatók. Az első osztályba a csoportélettel kapcsolatos szociális tulajdonságok tartoznak, mint a zárt szoros csoportszerkezet, a csoportidentitás, a csoporthoz való hűség és egyebek, a másodikba különböző szinkronizációs viselkedési formák, mint például a szabálykövetés, a tanítás, a harmadikba pedig a konstrukciós aktivitások, mint a beszélt nyelv, a tárgykészítés, az absztrakt gondolkodás. Ha a biológiai tulajdonságok fentebb ismertetett komplexét és kölcsönhatásait áttekintjük, világos, hogy az emberi csoportok a kulturális evolúció kezdeti szakaszában új szerveződési szintre jutottak. A csoportok struktúráját, tevékenységét egyfajta *szociális fúzióval*, a legegyszerűbben egy új létező, egy „csoportlény” mint *superorganizmus* kialakulásával magyarázhatjuk. A kulturális evolúció további fázisait pedig csoportlények szelekciója hozta létre.

A csoportszelekció során azok a csoportok maradnak fenn, amelyek a csoportindividualitást, csoportszolidaritást, a csoportéletet lehetővé tevő szabályrendszerek gyors kialakulását és fenntartását szolgáló mechanizmusok biológiai alapjait, valamint a konstrukciós képességet, a különböző szinkronizációs mechanizmusokat, képesek voltak tagjaik genetikai architektúrájában rögzíteni. A szükséges változások az individuális genomokban rögzültek, de hatásukat a csoport működésének szerveződési szintjén fejtik ki. Az emberi csoportokat az állati csoportoktól az a jellegzetes kettség különbözteti meg, hogy az emberi csoport autonóm individuumként jelenik meg, tervekkel, célokkal, saját identitással és gondolkodással, és ettől elválaszthatatlanul mindenezen tulajdonságok belső differenciálódásával, tehát a csoporttagok egyéni szerepeivel, funkcióival, kooperáló akcióival, önálló, személyes gondolkodásával.

Az állati elme izolált, egyéni tapasztalatait elgondolhatja ugyan, de minden ismerete kizárólag a saját tevékenységéből származik. Az emberi kultúra tagja a nyelv, a tárgyak, a szokások révén állandó kapcsolatban van a csoportja magasabb szintű akció- és gondolkodási folyamataival, tehát

generációkra visszamenőleg használhatja mások tapasztalatait is, de minden csoportgondolatot, csoportakciót saját maga is feldolgoz a maga egyéni elméjében, és a feldolgozás, az egyéni gondolkodás eredménye a kommunikáció révén visszahat a csoportelmére.

Ha az új biológiai tulajdonságokat az emberi individuum, az egyén és a csoport közötti viszony szempontjából vizsgáljuk, azt állapíthatjuk meg, hogy lényegében négy döntő változás történt: az első, hogy az ember elfogadja, kívánja, kritika nélkül hisz a csoport „globális” eszméiben, valamint mítoszban, vallásban, ideológiában, identitást kifejező kultúrában. Ez lényegében megfelel az emberi moralitás megjelenésének. A második változás az, hogy az ember képes lesz a csoportjához tartozókkal közös akciók végzésére, magasrendű, kiegészítő koeoprációra abban a keretben, amelyet a globális eszmék meghatároznak. A harmadik változás az első kettő szerves kiegészítője: a globális eszmék és a globálisan vezérelt akciók folyamatosan „lokális”, egyedi, érzelmi és racionális analízis alatt állanak, amelyek eredményei folyamatosan vissza- táplálódhatnak a globális szintre. Így lesz az egyén egyidejűleg létrehozója és elsenvedője a csoportja által adott szociális realitásnak (Berger and Luckman 1967). Végül a negyedik változás az, hogy az állatoktól eltérően, az ember hajlandó a csoport érdekében az egyéni és genetikai érdekeivel esetleg szöges ellentétben álló magatartásra, képes lesz önfeláldozásra (Durkheim 1961). Ez a négy képesség az alapja a transzformációnak, azaz az új egység, a csoportlény megjelenésének. Ezek a képességek tehát egy rendszerszervező tulajdonság részei, amely állandó készítés az emberben a csoportok kialakítására. Csak ennek a szüntelenül működő és ható erőnek a részletes elemzésével érthetjük meg a társadalom magasabb szintű formációit.

A csoportorganizmus

Az emberi evolúció történetéből tudjuk, hogy a csoportorganizmus, amelynek teljes kifejlődése, biológiai tulajdonságainak teljes rögzülése mintegy kétszáz-háromszáz ezer évvel ezelőtt fejeződött be Afrikában, rendkívül sikeres képződménynek bizonyult. A siker hatalmas népességszaporodásban realizálódott. Valószínűleg már ebben a korai periódusban megjelenik egy olyan új mechanizmus, amelynek szintén vannak biológiai alapjai, de a kultúra és a biológia közreműködésének arányát benne még nem ismerjük: ez pedig a csoportok közötti egyezkedési mechanizmusok kialakulása.

A csoportműveléssel együtt járt a csoportgyűlölet, a xenofóbia kialakulása (Eibl-Eibesfeldt 1982: 177–198). A korai csoportok evolúciójának lényeges komponense volt a csoportok izolációja és a csoportok közötti antagonizmus. Az evolúciós sikerek nyomán a hasznosítható területek egyre fogytak,

a sikeres csoportok az optimális méretet meghaladva szétváltak, mint mindig, de egy idő múlva a szétválók egymás közelében maradtak. Ilyen helyzetben a csoportokat mind több olyan csoport veszi körül, amelynek nyelvéért értek, amelynek szokásait, kultúráját nem tekintik megvetendőnek, és ezekkel a csoportokkal osztozni kell az erőforrásokon. Már nem a harc vagy elvándorlás a két lehetséges alternatíva, már nincs hova menni. Megjelennek hát az egyezkedési mechanizmusok, amelyek segítségével a csoportok között az erőforrások feloszthatók valamilyen módon. Ha megvizsgáljuk ezeket a mechanizmusokat, azt találjuk, hogy ezekben sok a racionális elem és a feszültség is, de hiányoznak vagy gyengék a feltétel nélküli hűség, az önfeláldozás, a morális támogatás elemei. A csoportegyezkedésben két autonóm rendszer lép csoportszintű kölcsönhatásba. Az egyén számára, aki vagy az egyik vagy a másik csoporthoz tartozik, ez a kölcsönhatás egészen másképpen jelenik meg, mint a saját csoportjával kialakított kapcsolat. A közös akciók helyett a kompromisszum, a globális idearendszer helyett a megkülönböztetés, az óvatos elutasítás, a lojalitás helyett a kis csalás, az ügyeskedés, a megtévesztés lesznek hasznos mechanizmusok.

Mindenestre a csoportegyezkedési mechanizmusok tovább csökkentették az agressziót és megakadályozták az emberi populáció biológiai szabályozó mechanizmusainak érvényesülését, megnyitották az utat a mai megapopuláció kialakulásához, amelyben élünk.

A megapopuláció

Az emberi kultúrára való készség, a rendszerszervező képesség olyan sikeres biológiai tulajdonságnak bizonyult, hogy fajunk meghódította az egész bolygót, megteremtve a maga mesterséges környezetét valamennyi, az életre akár csak éppen alkalmas, területen, még a homok- és jégvisztagokban is. Miután biológiai agresszivitása tetemesen lecsökkent, a populáció szabályozása a kultúrára maradt, ami minden stabil társadalomban megteremtette a népességszabályozás eszközeit, de a kulturális evolúció olyan gyorsan cseréli, változtatja a társadalmakat, hogy láthatóan ez a szabályozás elégtelennek bizonyult.

A nagy populációnövekedés egyik következménye a csoporttársadalmak izolációjának megszűnése. A különböző nyelvű, kultúrájú csoportok már nem tudnak eltávolodni egymástól, más-más egyezségek alapján egymás mellett élnek még akkor is, ha esetenként az egyezségek helyett háborúznak egymással. Az egyezségek hamarosan törzseket, törzsi szövetségeket, az újabb korokban államokat hoznak létre, amelyekben a csoportkultúrák tagjai gyakran egymással keveredve élnek. Megtanulják egymás nyelvét, ellesik egymás szokásait, keverednek a családok. Hatalmas kihívás ez a cso-

porttársadalom számára, mert amíg a csoport izolált volt, a tökéletes szocializációban részesült csoporttagnak nem voltak választási, döntési problémái. A csoport kultúrájában minden adva volt, amiről egyáltalán gondolkodni, beszélgetni lehetett. A csoport mindent tudott, a gyakorlati tevékenységek lehetséges módjait az elképzelhető világok lehetséges változatait. Mindenre volt biztos válasz, mert a csoport kultúráját kialakító eszmék sokgenerációs evolúciós folyamatban csiszolódtak egymáshoz. A különböző csoportok eszméi egy-egy lehetséges, vagyis a gyakorlatban bevált eszmecsoporthoz, ideaeorganizációhoz tartoztak. A kultúrák nagy keveredése nemcsak az emberekre keverte össze, hanem az ideákat is. A tennivalók módját, a fontos tabukat, az ehető és ehetetlen ételeket, a szokásokat, a tündéreket és a démonokat, az isteneket. Nagyon sok jó is származott a keveredésből, új kombinációk jelentek meg, hihetetlenül felgyorsult az eszmék evolúciója. Ugyanakkor egy teljesen ismeretlen kihívás lépett fel az egyén, a csoport tagja számára. Melyik eszme jó és melyik rossz? Melyik módon a legjobb vetni és aratni? Melyik a leghelyesebb eljárás a halottak temetésére? Milyen istenek vannak, és hogyan kell velük bántani? Megjelent a jó és a rossz. Az egyének döntenie kellett, ez volt valójában a bibliai bűnbeesés történelmi ideje. És erre nem készített fel bennünket az evolúció.

Az emberi szocializáció akkor tökéletes, akkor vezet el a harmonikus személyiséghez, ha a gyermeket felnőtté válása során kétely nélkül, kiegyensúlyozott világ veszi körül. Ez volt a helyzet a csoporttársadalomban. A csoportkultúra védőbuckában élő ember nem igényelt fontolgatást, a jó és a rossz megkülönböztetését, egyéni döntést és egyéni felelősséget. A döntéskényszer hiánya nemcsak az eszmékre vonatkozott, hanem magára a csoporthoz tartozásra is. A tökéletesen szocializált ember nem kívánja elhagyni csoportját, és nem tud beilleszkedni másikká. A tökéletesen szocializált egyén viszont állandóan keresi a saját csoportját. A csoporthoz történő kötődés, valamint a saját csoport felismerése két különböző folyamat. A csoportfelismerés régen nem sok szerepet játszott az ember életében. A csoporttársadalom tagja, ha elvesztette csoportját, maga is elpusztult, választási lehetősége nem volt. A csoporthoz fűződő biológiai kötődéseink oly erősek, hogy azokat minden körülmény között ki kell elégítenünk a csoporthoz tartozás elképzelésével. Tartoznunk kell valamilyen létező vagy általunk elképzelt csoporthoz, vagy akár egy külső erő által sugallt, ugyancsak elképzelt pszeudocsoporthoz.

A szocializációt részben helyettesíti, hogy képesek vagyunk az ideákat a szociális rangsorunkba befogadni, és képesek vagyunk nekik engedelmessékedni. A társadalomszervezők hamar rájöttek erre, és a történelem folyamán kialakult különféle izolált csoportkultúrákat a szervező, osztályozó eszmék konstruálták egyéges, szervezett, vagy pszeudocsoportokká. Az egy nyelvet beszélők nemzete, az egy király vagy alkotmány alá tartozó polgá-

rok állama ilyen pszeudocsoport. Kétszáz embert jól ki lehet ismerni és lehet a csoportjukhoz szocializálódni. Száz millióhoz, vagy akár egymillióhoz azonban, ilyen alapon nem lehet kötődni, de lehet olyan szabályokat követni, amelyek arra vonatkoznak, hogy hova is tartozunk. Ez is egyfajta kötődés, talán inkább kulturális, mert hiányzik belőle a biológia alapvető motivációja.

Atalakult szabálykövető képességünk is. A természetes csoportkultúrában meg sem kellett fogalmazni a szabályokat, mert azok a szocializáció folyamán, mint maga a nyelv is, mindenki belevódott. Az ideák alapján szerveződött nemzettek, vallások, államok működéséhez immár nem elegendő a fejlődő gyermek képessége a szabályok felismerésére és követésére. Megszületnek a kimondott, leírt törvények, jogrendek, azok az organizáló eszmék, amelyek a természetes szabályok helyére lépve képesek akár sok százmillió ember tevékenységének megszervezésére is (Csányi 1989: 304).

A szabály- és csoportszervező eszmék működésének következménye az is, hogy a csoporttársadalom szociális, tevékenységi és spirituális egysége megbomlott. Bonyolult differenciálódás eredményeképpen ma vannak külön vallási csoportjaink a spirituális tevékenységre, különféle szociális csoportjaink iskolák, egyesületek, pártok, klubok formájában, és ismét más csoportokban végezzük mindennapi munkánkat, éljük mindennapi életünket. Ezek egy részéhez valódi csoportkötődési mechanizmusok fűznek, másokhoz szervező ideák. A kétféle kötődés egészen különböző.

A megapopulációban élők természetes csoportjai a történelem folyamán nagyon gyorsan redukálódtak. A nemzetségből nagycsalád, a nagycsaládból nukleáris család lett, és ma a magukat legfeljettebbnek tekintő államok polgárai személyes autonómiájára büszkék. A csoportkultúrában a személyes autonómiának nem sok tere lett volna: a csoport tagjai egész napjukat közösen töltötték, együtt vettek részt a ritusokban, együtt szereztek és fogyasztották el táplálékukat, és emellett folyamatosan beszélgettek (Lee 1969: 47–49). Ma élő archaikus társadalmak tagjai, felmérések szerint idejük legnagyobb részét beszélgetéssel töltik. A beszélgetés a csoportorganizmus gondolkodási folyamata, ebben alakul ki a csoport tevékenysége, mindennapi gyakorlata. Nincs magánélet, nincs külön szoba, izoláció, ezek mind az ismeretlen tömeg biológiai hatása elleni újabb kori védekező mechanizmusok. A modern szervező eszmék természetesen a saját érdemüket hangsúlyozzák. Autonóm, szabad személyiség vagy, aki meg akarja valósítani önmagát, mondjuk az életét szervezni kezdő fiatal embernek, ha párod megtagadja őt is ilyen lesz. Köss ügyes kompromisszumokat, egyezkedj, hogy jól járj, és a másik se vesztítsen. Szó sincsen lojalitásról, örök hűségről, erkölcsi köteleességről, önfeláldozásról. Ezek a jól ismert tanácsok a csoportok közötti egyezkedési mechanizmusokat mintázzák. Az autonóm szemé-

lyiség a végső csoportredukció, az egytagú, egyszemélyes csoport, amely csak önmagához hűséges, de kész egyezkedni másokkal. A modern társadalomban tehát a biológiai kötődés szerepe folyamatosan csökken (nő az elidegenedés, ahogyan ezt a társadalomtudósok másképpen megfogalmazták) és a társadalom szerkezete egyre inkább az egytagú csoportok, az autonóm egyének egyezkedési struktúráival írható le. Pszichológiában, biológiában járatan ember szemében ez nem tűnik olyan borzalmasnak, mint amilyen valójában, pedig arról van szó, hogy a modern társadalom megfosztja az embert emberisége alapvető jegyének megnyilvánulásától, a csoportkötődés normális kialakulásától, és ennek aztán a legkülönbözőbb mentális zavarok, neurozisek lesznek a következményei.

A kulturális evolúció embereméretű, biológiai mechanizmusokkal szabályozott csoportjai helyett és felett a megapopulációban villámgyorsan jelennek meg a különböző magasabb szerveződések, törzsek, nemzettek, államok, államszövetségek és végül, mivel a bolygó mérete adott, megjelentek a globális társadalmat szervező eszmék (Csányi 1991: 3—31).

Létezik-e a társadalmi szerveződésnek optimális formája biológiai tulajdonságaink alapján?

Az eddigiek alapján teljesen egyértelmű, hogy az ember csoportképző biológiai tulajdonságai, rendszerszervező képességének alapján sokféle, radikálisan különböző társadalmi struktúra alakulhat ki. A különböző társadalmak értékkategóriái is különbözőek, ezeket csak egy adott társadalmon, egy adott kultúrán belül használhatjuk differenciálásra, tehát arra, hogy magukat a társadalmi formációkat rangsorolják, elvileg alkalmatlanok. Felvethető azonban az a kérdés, hogy az egyes társadalmi formációk milyen távolságra vannak egy lehetséges biológiai optimumtól, attól amelyet az ember szociális adottságai határoznak meg. A biológiai optimum kérdése természetesen sokkal szélesebb aspektusból is vizsgálható. Voltak olyan idők, amikor a természet „leigázása” a minél nagyobb zsákmány elejtése, a természeti táj visszaszorítása tűnt értékes folyamatnak. Manapság a természetvédelmi eszmék tartjuk értékesnek, és természetudományos szempontból ezek az embert is magába foglaló optimális biológiai rendszer, a bioszféra stabilitásának szempontjaihoz sokkal közelebb állanak. Itt a stabilitás mint létfeltétel egyidejűleg tudományos és értékkategória.

A bevezetőben tárgyalt három ideológiai irányzat közül az első nyilvánvalóan az egyszemélyes csoportokból álló társadalmakra optimalizál. Valójában csak egyéni, individualista érdek létezik, az egyszemélyes csoport maximalizálja szabadságát, és sem biológiai alapú szolidaritást, sem rendszerstabilitási kritériumokat nem, vagy alig vesz figyelembe.

A második csoportba tartozó ideológiák a társadalmi szolidaritást értéként kezelik, ezzel a biológiai optimumhoz közelebb állanak, de természetesen a szolidaritás maximalizálása rendszerstabilitási problémákhoz vezet, mert kiiktatja a rendszerből a termelés hatékonyságát növelő eszközök egy részét.

Továbbá a szolidaritás nem mint egy zárt harmonikus kultúrájú csoport természetes biológiai és kulturális reakciója jelenik meg, hanem mint elvont eszme, egyfajta kötelesség, társadalmi szabály, amelyet lényegében az állam hatalmi eszközökkel kényszerít ki.

A harmadik csoport látszólag a kettő között van, mert nem híve a korlátlan egyéni szabadságnak, sem a feltétel nélküli szolidaritásnak, de ez csak a látszat. Az ide tartozó ideológiák általában konzervatívak és nagy jelentőséget tulajdonítanak a tradíciónak, vagyis állandósítani igyekeznek egy társadalmi állapotot, amely nem könnyen alkalmazkodik az éppen aktuális lét feltételeihez. A különböző morális elvekre való hivatkozással tulajdonképpen a csoportokénál több szerveződési szinttel magasabb formációban megfogalmazott igényt akarnak a csoportok szintjén működő viselkedési mechanizmusokkal kielégíteni. Jó példája ennek a születésszabályozással kapcsolatos abortuszellenes álláspont, amely magasabb morális elvek alapján kíván az egyén családfőformálási folyamataiba beleavatkozni. Ez esetben még azt sem veszik figyelembe, hogy az egész társadalom szintjén a populáció növekedése ma már feltétlenül káros jelenségnek tekinthető. A zigótát teljes jogú embernek minősítő álláspont egy múltbéli, akkor esetleg hasznos, tradicionális értéket kíván a jelen megapopulációra rákényszeríteni.

Létezik-e biológiaiilag optimális ideológia?

Valószínűleg még nem alakult ki ilyen, ugyanis az ilyen ideológiának rendszerszemléletűnek és emberközpontúnak kellene lennie. Maximálisan ki kellene használnia az ember csoport- és rendszerszervező képességét, biztosítania az optimális szocializáció feltételeit, vagyis olyan társadalmi struktúrát, amelyben a hatalommal, az elosztással és a termeléssel kapcsolatos döntési lehetőségek döntő része lokális, valódi, természetes csoportok kezében van. Ezek a feltételek eleve magukban foglalják a kishatókörű, de nagyon hatékony csoportszolidaritás elemeit. A biológiai optimumhoz közeli társadalmak nem lesznek kedvezőek a termelés és a piaci lehetőségek maximalizálása számára. Jogos a kérdés azonban, hogy mivel lehet azt bizonyítani, hogy ezek maximalizálása az általános emberi jólét, vagy jóérzés maximumához is elvezet.

Nem valószínű, hogy ilyen bizonyítási lehetőség. Az embernek fel kellene is-

mernie, hogy emberi kvalitásainak csak egyike a társadalmi méretű termelésben és a piacon való részvétel lehetősége. Sok egyéb tulajdonsága is van: a szociális kapcsolatok komplex kialakítása, természetes csoportok létrehozása, a tudomány és művészet, a filozófia művelése, a vallásos elmélyedés képessége, és lehet, hogy ezek előtérbe kerülése, a technikai orientáció erőteljes korlátozása, végül mégis létrehoz egy járható „harmadik utat”, a fenntartható társadalmi stabilitás állapotát.

Hivatkozások

- Berger, P. L. and Luckman, T. 1967. *The social construction of reality*. Anchor Books, Doubleday, New York
- Csányi, V. 1989. *Evolutionary systems and society: a general theory*. Duke University Press, Durham
- 1991. Social creativity. *World Future*, 31,
- 1999. *Az emberi természet: humán etológia*. Vince Kiadó, Budapest
- Durkheim, E. 1961. (1912). *The Elementary forms of the Religious life*. (Trans. Joseph Ward Swain.) Collier, New York
- Eibl-Eibesfeldt, I. 1982. Warfare, man's indoctrinability and group Selection. *Zeitschrift für Tierpsychol.*, 60,
- Lee, R. B. 1969. Kung Bushmen subsistence: an input-output analysis. In: Wayda, P. (Ed.) *Environment and Cultural Behavior*. Natural History Press, Garden City

Harmadik utas hagyomány a magyar irodalomban

Konferenciánk címe – a Bal, jobb, harmadik út – szerintem igen különböző fogalmakat kapcsol össze: a „bal/jobb” és a „harmadik út” más szint, illetve más problémakör. Nem állítom, hogy ne találhatnánk közöttük érintkezési pontokat; a megadott referenciakönyv, Giddens *A harmadik út. A szociáldemokrácia megújulása* (Budapest, Agóra Marketing 1999.) című munkája valóban példa a kettő egybekapcsolására, de korántsem biztos, hogy meggyőző példa.

Tény, hogy a bal- és jobboldali pártok elkülönítésében ma meglehetősen nagy a konfúzió. Csaknem mindegyik párt a választók megnyerése céljából centrupátrának hirdeti magát, ami történetileg érthető. Hiszen a magukat karakterisztikusan meghatározó politikai mozgalmak lejáratták magukat századunkban, a radikális bal- és jobboldali mozgalmak látványos tündöklése és még látványosabb bukása talán a 20. század legfontosabb világpolitikai fejleménye.

Így viszont bizonytalan, furcsa helyzet jött létre napjainkra, amikor már nem a karakterisztikum megjelölése, hanem az elfedése vált a politikai pártok egyik legfőbb pr-tevékenységévé. Olyan szituáció alakult ki, amelynek jellemzésére a Csongor és Tünde ismert sorai jutnak eszembe: „Sík mezőben hármas út, / Jobbra, balra szerte fut, / A középső célra jut.” Csongor szívesen választaná a középsőt, de nem tudja, hogy melyik az, illetve a keresztetződéshez érve valamennyi út középsőnek látszik.

(A viszonyítás nem mindig könnyű. Például itt a konferencián korábban fölmerült Asbóth János neve, aki a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveinek egyik legérdekesebb alakja a magyar kultúrában. Szervenvelyes híve volt az angol politikai szisztémának – annyira, hogy kortársai „Sir John”-nak csúfolták –, magát konzervatívnak tudta és propagálta, ám szélsőségesen liberálisnak számított az akkori magyar állapotok között.)

Ami a bal- és jobboldal megkülönböztetését illeti, Giddens látszólag elfogadja ezt. Az olasz Norberto Bobbio 1994-es könyvére hivatkozik, amely szerint e megosztásnak továbbra is van létjogosultsága. „A jobb- és baloldali kategóriái... azért tudtak a politikai gondolkodásra ilyen nagy hatást gyakorolni, mert a politika szükségszerűen ellentétekre épül. A politika lényegét az egymással szemben álló nézetek és akaratok küzdelme adja. A politikai jobboldal és baloldal elnevezés az emberi test két felének metafo-

rikus használata: ami a 'bal oldalunk' van, átkerülhet a 'jobb oldalunkra', és fordítva, de az nem lehetséges, hogy egyazon dolog egyszerre legyen mindkét oldalunkon. A különbségtétel pólusokat hoz létre." (Giddens 1999: 50–51)

Am Giddens – ha jól értem könyvét – csak azért fogadja el ezt a megkülönböztetést, hogy hozzájuk képest megcélozhassa a centrumot, amit „harmadik út”-nak nevez. Eljárását kifejezetten retorikus, illetve propagandafogásnak tartom. Bár egyetérték Szabó Mátéval, hogy egy jellegzetesen angol helyzetet tükröző könyvről van szó, de a benne kiépített ideológiai konstrukció jóval szélesebb övezetben érvényes. Például amikor a polgári életforma válságszimpptomáiról ír, mindenekelőtt a bűnözés kontrollálhatatlanná váló kiterjedéséről, az Magyarországon is ismerősen hangzik. Más kérdés, hogy nálunk még a polgári életforma meg sem gyökeresedett, miközben a válságszimpptomái már tökéletesen érzékelhetők. Ami viszont a „harmadik út” formuláját illeti, lehetséges, hogy mi magyarok nagyobb tapasztalattal rendelkezünk, mint az angolok.

Logikai szempontból a „harmadik út” jellegzetes, jól formulázható szerkezet. Felállít egy olyan politikai (illetve társadalomtörténeti) alternatívát, amelynek mindkét pólusát rossznak (vagy nem elég jónak) minősíti, s hozzájuk képest tesz ajánlatot egy jó (vagy kevésbé rossz) politikai cselekvés-programra. Azt ígéri, hogy átmenti azok előnyeit, méghozzá azok hátrányai nélkül. Meglehet, elfogult vagyok, de logikai szempontból is – függő helyzete okán –, valamint történeti ismeretemen alapján is úgy gondolom, hogy a „harmadik út” valójában két *originális út közötti lavírozás*, azaz nem egy önálló, független álláspont, hanem már meglévő álláspontok módosított, „javított” változata.

A politológiai tudatot a legutóbbi időkig a karakteres irányzatok formálták, illetve érdekelték. (S talán nem is válaszolható meg könnyen, hogy önálló irányzat hogyan lehet meg karakterisztikum nélkül.) Mannheim Károlyra hivatkoznék, aki a húszas évek végén még olyan politológiai állított fel, amelyben a bürokratikus konzervativizmus, a konzervatív historizmus, a liberális-demokratikus polgári gondolkodás, a szocialista-kommunista koncepció és a fasizmus szerepeltek reprezentatív társadalmi-politikai áramlatként. Igaz, szembeállítja velük ideális lehetőségeket is, „szabadon lebegő értelmiség” útját, amit azonban – mielőtt könnyelmű módon harmadik utas, illetve hatodik utas álláspontként aposztrofálnánk – élesen megkülönböztet a többitől, mint politikamentes alternatívát. Nem jut eszébe, hogy a politikai terepet másképp is lehetne jellemezni, mint karakterizálva.

Ismét más kérdés, hogy történetileg különböző hagyományok alakultak ki, s például a Rousseau szellemi nyomvonalán haladó francia-német politikai gondolkodás az alternatívák kiélezésére törekedett, míg a Montesquieu-t követő angolszász az alternatívák tompítását és kiegyen-

súlyozásától sem idegenkedett. De az utóbbi is a karakterisztikumot becsülte többre, s ha engedményt tett ebben, azt kizárólag a gazdasági prosperitás zavartalan érvényesülése miatt tette.

*

A továbbiakban a „harmadik út” magyar törtéóriájából szeretnék néhány fontos epizódot felvillantani. En ugyanis úgy gondolom, hogy csak az elnevezés 20. századi, maga a jelenség sokkal korábbi – már a 19. század elején megjelent, amikor a polgárosodás nyugati mintájának adaptációját fölvetették.

Az első példám Kőlcsey. Tulajdonképpen sok minden kezdődik vele a modern magyar gondolkodástörténetben. Mint ismeretes, sokáig osztotta Kazinczy univerzalista, világpolgár-felfogását, egyetemes törvényekben hitt, s a nemzetek különbözőségét átmenetinek és leküzdendőnek vélte. Ám az 1810-es évek második felében szakított ezzel az elképzeléssel, s Herder nyomán a romantikus nemzetfelfogás került érdeklődése középpontjába. Legjelentősebb tanulmányában, a *Nemzeti hagyományokban* (1826) úgy látja, hogy a kezdeti hőskor teremti meg mindegyik nemzet jellemét s egyben ez határozza meg egész történelmét is. A fejlődés két válfaját különbözteti meg: a szerves, belső kezdeményezésből kiinduló görög típusút és a külső ösztönzésre bekövetkező, idegen példa követésén alapuló római típusút. Kőlcsey szerint a magyar kultúrának az elsőre lett volna szüksége, ám ez nem tudott létrejönni, így maradt a második út. Burolító ítéletét csak némiképp enyhíti, hogy mégis lát esélyt a magyar kultúszet belső megújulására: „a való nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni”.

Mármint ebben a fejlődéskoncepcióban is fölismerhető az a logikai struktúra, amely véleményem szerint a „harmadikutas” álláspontot jellemzi. Első lépésként felállít egy kiélezett – mondhatni, antinomikus – alternatívát a szerves és a szervesen fejlődésről, a kettő között még határozott értékkrangsort is feltételez, majd megállapítja, hogy egyik sem jó igazán: az egyik megvalósíthatatlan, a másik viszont súlyos áldozatokkal jár. A cél természetesen a polgárosodás, csakhogy hazai honosítása nem eléggé veszi figyelembe nemzeti sajátosságainkat és – már csak ezért is – nem eléggé hatékony. Kőlcsey olyan politikai értékre volt kénytelen számolni, melyre a bécsi udvar központosító törekvése és a rendi ellenállás közötti ellentét uralt. Még eleven volt a magyar érdekeket sértő főzafinista modernizációs kísérlet emléke. Voltaképpen Kőlcseyvel kezdődik a 20. századi magyar szellemiségben olyan nagy karriert befutó nemzetkarakterológiai megközelítés, amelynek meghatározó motívuma a nemzeti sajátosságok mindenekelőtt való védelme.

A második példám Eötvös József. Az ő felfogása többször is változott az idők folyamán, s legalább két – egymástól eltérő – álláspontja különböztethető meg. Másként vélekedett centralistáknak, mint előtte és utána.

Kezetben Kőlcsey volt a példaképe és Rousseau a mestere. Korántsem véletlen, hogy az 1839-ben írt első regényének, *A karthausinak* eszméi az 1830-as évek Franciaországában játszódnak: a fordulatokban bővelkedő francia történelem különösen alkalmas hivatkozási alap Eötvös pályakezdő, magát igazi sorsfordító változások részesének tudó, egyszerre tanácsalán és tájékozódni vágyó nemzedéke számára. Figyelemre méltó, hogy Eötvös erőteljesebb színekkel rajzolja meg a francia fejlődés árnyoldalait, mint az előnyeit: bemutatja az erkölcsi életet maga alá gyűrő haszonelvű világ diadalát, a tömeges elszegényedést, a vallási türelmetlenséget és a közakarat befolyásolhatóságát, manipulálhatóságát, a demokrácia „zsarnokságát”. A regény hőse, Gusztáv így fakad ki, amikor az utóbbiról beszél: „...Mi, kik félszázados szabadságunknak csak azon egy következtését látjuk, hogy a nép az uralkodó s jobbágy hibáit egyiránt fölvevé, s hízolgóinak adja bizodalomát”. Ebben a kérdésben is Rousseau Eötvös legfőbb szellemi kalauza, a polgári társadalom formális demokráciáját bíráló szavaival.

Később alapvetően módosult az álláspontja: a körülötte kialakuló, „centralistá”-nak csúfolt baráti körrel együtt a polgárosulást kívánta felgyorsítani Magyarországon.

Általában tanulmányozták a nyugati országok alkotmányát, jogrendszerét, közigazgatását, hogy kiválassák a hazai adottságoknak leginkább megfelelőt. Aláhúznám: *nem a külföldi minta szolgái követését szorgalmazták, hanem eleve javított változatokat terveztek*. Mivel céljukat állami centralizációval akarták elérni, elszigetelődtek a reformellenzék táborában. Álláspontját Eötvös nemcsak cikkeivel próbálta támogatni, hanem a negyvenes évek derekán írt két nagy sikerű regényével is. *Mig A falu jegyzője* (1845) a magyar vármegyerendszer valamennyi fonákosságát, bűnét felmutató Taksony vármegye szatirikus ábrázolásával a reform halaszthatatlanságát sugalmazta, addig a *Magyarország 1514-ben* (1847) a Dózsa-lázadás szörnyeségeinek felidézésével a reform elmulasztásának következményeire akart figyelmeztetni.

Eötvös szatírája elevenben talált, s félelmei sem voltak éppen alaptalanok, de az általa ajánlott alternatíva politikai szempontból nem volt eléggé végiggondolva. Radikális reformot óhajtott, mondhatni, forradalmi célokat akart megvalósítani – forradalom nélkül. A reform végrehajtását az államra bízta volna – a bécsi udvar azonban nem kívánt ilyen szerepet megfellelni. Maradt tehát az együttműködés útja a reformellenzék középneemesi táborával, amelyet Eötvös alkalmatlannak ítélt a centralista célok megvalósítására. Az 1848-as forradalom azután rácafoltt várakozására. Az első független magyar kormányban elváltatta a vallási és köztartási tárcát, s megkísérelte – centralista elveivel összhangban – az államon keresztül kieszakózní a polgári átalakulást. „Az álladalom által minden községben közös iskola állíttassék” – szögezi le 1848-as népispoli törvényjavaslata is.

A politikai események radikalizmusa azonban hamarosan meghaladta az övét: 1848 szeptemberében a Lamberget meggyilkoló tömegtel megreppenve családjával együtt Münchenbe emigrált. A történelmi próbatétel és az öngigazolás kényszere eszméi számvetésre késztette. Nagy állambölcséleti munkájában (*A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra, 1851–54*) már úgy találta, hogy az egyenlőség és szabadság együtt hirdett, valójában egymást kizáró eszméi közül az elsőnek tanácsos gátat emelni, hogy az utóbbi érvényesüljön. Szakítva korábbi etatista nézetével, most már a hatalom lehetséges túlkapasaitól – többek közt a „demokrácia zsarnokságá”-tól – tartva, az állampolgárokat védő garanciák szükségességét hangsúlyozta.

1867-ben csatlakozott a kiegyezést megkötő Deák Ferenchez, s újra vallás- és közoktatási miniszter lett. Régi tervét az általános és kötelező népoktatásról, valamint a zsidók emancipációjáról sikerült törvénnyé emelni és elfogadtatni. Korábbi álláspontja felülvizsgálatát mutatja, hogy a népoktatást immár úgy kívánta bevezetni, hogy se az egyház, se az állam ne kapjon kizárólagos hatalmat az iskolák fölött. (Támadták is érte mindkét irányból.)

Nagyon érdekes megfigyelni, hogy Eötvös mindenkor „harmadikutas” volt – bármelyik álláspontját értelmezzük is. *A karthausiban* a cél problematikussága fogalmazódott meg, később a cél elérésének ambivalens volta. Amikor Eötvös és centralista társai egyszerre akarták a polgárosodást és a vele járó negatív következmények elkerülését, nem csupán racionális és pragmatikus ösztönöknek engedelmeskedtek, hanem a kapitalizmussal szembeni – erendendően értelmiségi, „emberbarát” nézőpontból megfogalmazott – erkölcsi fenntartásainak is érvényt kívántak szerezni.

A következő példám Jókai Mór, aki nemcsak íróként méltó figyelmünkre, hanem közíróként is. Előbb 1849-ben a Békepárt tollnokaként, később Tisza Kálmán bizalmasaként s pártja lapjának szerkesztőjeként és vezércikkírójaként vette ki részét a politikacsinalásból. Már csak ezért is érdekes lehet, hogy bár a polgárosodást föltétlenül igenelte, de a céhes ipar erkölcsi kódexe alapján képzelte el azt, s ellenérzéssel fogadta a kibontakozó kapitalizmus – csálaként és embertelenségként megélt – jelenségeit. Néhány éve jelent meg egy tanulmány, amely *Az arany embert* (1872) elemelve, arra az eredményre jutott, hogy az üzleti élet, a kereskedelem gyakorlatilag lopásnak minősül benne, valamennyi kereskedő alakja negatív figura, s a különben rokonszenves főszereplő is bűnnel szerzi vagyonát, megistizulásának pedig éppen az a feltétele, hogy lemond a vagyonáról. Jókai jól reprezentálja a századközép-századvég magyar liberalizmust, amely a polgárosultabb nemzetek árnyoldalaira hivatkozva „külön utat” akart, ami némiképp gátjává lett a saját útnak.

Röviden szólnék a századelő reformnemzedékéről, amely kevésbé volt

egységes, mint a centralista csoport. Például Jászi Oszkár merőben másképp gondolkodott, mint Szabó Ervin; alighanem Jászi tekinthető leginkább Eötvös József szellemi örökösének. Alapvető ellentmondás Jászi és társai elképzelésében, hogy – a magyar megkésetttség miatt – intenzív kapitalizálódást akartak, ugyanakkor – a maguk citoyen eszményének magasáról – mérsékelt kapitalizálódást szerettek volna. Jászi egyenesen rossz néven vette, hogy a tőkések a profitot hajszolják – ami jól érzékelteti, hogy mennyire volt tisztában a gazdasági egyszerűséggel.

Jászi és (az erősen hatása alatt álló) Ady Endre polgári radikális nézőpontjából a korabeli magyar állapotok szükségképpen könnyűnek találták. Jól példázta ezt Ady „*Kiké legyen Budapest*” című cikke (1907): „Nem kellene Budaestről kisöpörni minden budapestit, csak ki kellene cserélni őket. Mágánasai, hivatalnokosított dzsentrije, gazdag zsidói, agyvelőtlen polgársága, hatalmas iparlovag-csajtja, írói és művészei például undorítók.” Miközben polgári Magyarországot hirdettek, a magyar polgárságot úton-útfélen gyalázták; Ady egyik 1912-es cikkében (amelynek címe: „*Bejelentés és rövid elmélkedés a magyar polgárságról*”) ilyen keserű-gúnyos megállapítás található: „Hiába, Magyarországon a polgárságot is úgy kell kinevezni, mint a tudományt, mint a nemzeti jogot, mint az általános tan kötelezettséget, mint ezer fundamentumtalán kulturális intézményt: nincs polgárságunk.”

A nyugati minta adaptálásának ambivalens megítélését illetően nincs különbség a centralisták, a századelő reformnemzedéke és a népi írók magalma között. „Harmadikutas” volt valamennyi: gyökeres és teljes átalakulást sürgetett, a magyar gazdaság és társadalom mélyreható modernizációját, de szabályozott keretek között, felülről vezérelve, a human értékeket képviselő értelmiség felügyelete mellett. Auklérisa beállítottságuk szembejött: hasonlíthatatlanul többen törődtek az emberek átnivelésével, mint a modern piac megteremtésével.

Ezzel semmiképp sem akarom elfedni a különbségeket. A felelősségük különbözőségét sem. Hiszen történelmi pozíciójuk igencsak eltérő volt. Eötvös és társai számára a modern értelemben vett polgárság még megvalósítandó feladat, Jászi és elváratai szemében viszont kiábrándító valóság. Úgy vélték (nem alaptalanul, de méltánytalanul elútolva), hogy a magyar feudalizmus politikai fensőbbiségét elfogadó és annak értékrendjét részben átvevő polgárság nem eléggé, nem igazán modern. S ha Jásziék túlságosan lassúnak találták a polgárosulás ütemét a századfordulón, a népiek – néhány évtized távlatából, még kevesebb joggal – éppen ellenkezőleg, túl gyorsnak. De abban egyetértettek, hogy mindenekelőtt a kapitalizmus mohoságát és kíméletlenségét támadták.

A népi írók esetében sem árt hangsúlyozni, hogy távolról sem voltak egy-
 ségesek. Szabó Pál, Veres Péter, Erdel Ferenc és Darvas József és a szocializmus

irányába tájékozódott, míg Bibó István és Kovács Imre a polgári demokráciával rokonszenvezett, Németh László politikai pártokhoz nem köthető „harmadikutas” álláspontot vallott, Erdélyi József, Sinka István és Matolcsy Mátyas viszont az antiszemita szélsőjobboldallal tartott. A magyarság sorát lényegében a parasztságával azonosították, s a megoldást egy radikális földreformtól, illetve a jogfosztott nép öntudatosodásától és felemelkedésétől remélték. Jóllehet a riasztó társadalmi állapotokért a vezető szerepet betöltő történelmi osztályokat tették felelőssé, a kibontakozás lehetőségét keresve (ha nem is mindannyian, de többségükben) egyaránt elutasították a városiasodás liberális és szociáldemokrata változatát.

Talán Németh László álláspontja a legmarkánsabb. Egyfelől Kölcsey (és Kemény Zsigmond) nyomdokain indult el, a szerves fejlődés és a nemzetkarakterológia romantikus elképzelésének felmelegítésével, másrészt Szabó Dezsőn, aki Ady kapitalizmuskritikáját a városi Magyarország ellen fordította, s a magyarságtól „idegen”-ként bélyegezte meg azt. Németh László részben korrigálta elődei megállapításait (például a vidéki Magyarországához jóval kritikusabban közelített, mint Szabó Dezső), de a lényeg tekintetében hasonló csapáson haladt. Ő is feltételezte, hogy minden nemzet számára adott a lehetőség önálló, eredeti kultúra létrehozására, ám hogy e lehetőség megvalósuljon, szerves fejlődésre van szükség; az értelmiség csak a népből fokozatosan kiemelkedve teremthet olyan irodalmat, amely egyszerre korszerű és nemzeti. A magyar polgárosodást viszont szeretettelnekké itélte – a zsidó, német és szláv asszimilációnál általánosan tartott folyamatként írta le –, ami a magyar kultúrát és a kulturális elit kiválasztódását is a maga arcára formálta, hasonló szerkezetűvé tette.

Németh úgy hitte, hogy Ady nyomdokain jár – holott Ady éppen azért bírálta polgárságunkat, mert úgy vélte, hogy fölösleges engedményeket tett, azaz nem eléggé radikálisan számolta fel az elavult feudális szerkezetet. Míg Németh László az alföldi civisvárosokból növesztette volna ki „szerve-
 sen” (ezt csak lassú, araszoló mozgásként lehet elképzelni) a kívánatos magyar polgárságot, addig Adyunk lesújtó véleménye volt Debrecen civis polgárságáról. Mai napig sincs kielégítően tisztázva, hogy akár Németh László, akár a többi népi író a parasztkultúra idealizálásával mit, illetve mennyit próbált átmenteni a prekapitalista értékvilágból.

En úgy gondolom, hogy a népiek „harmadik útja” – legalábbis kezdetben – egyszerre irányult a feudális és a kapitalista társadalom ellen; a szocializmus (illetve a szociáldemokrácia) nem elhárítandó alternatívát jelent meg számukra, hanem rokon vagy éppen rivális politikai mozgalmaként. Későbbi fejlemény, amikor a szocializmust is a polgári tradíciók közé sorolják. Ugyanakkor Németh László „minőségszocializmus”-felfogása egyszerre üzent hatást az amerikai és a szovjet modellnek, a magántulajdonban és a köztulajdonban lévő nagyüzemi termelésnek. Mert a nagyüzemi, Németh

szerint gépi és gépies „mennyiségi” termelés a legfőbb rossz, amit meg kellene haladni, áttérve a kreatív, a „minőségi” termelésre, valami olyasfélére, amelyet a kisiparos és az értelmiségi művel. Ezért a jövő Németh László által elképzelt útja a társadalom átalakulása egy eszményi, a kisiparos-értelmiségi erényeket ötvöző réteggé.

Más lapra tartozik a népiek egy részének elhatárolódása a bolsevista Szovjetuniótól, ami – éppúgy, mint a nemzetizocialista Németországgal szembeni távolságtartás – nagypolitikai gesztus volt inkább, semmint a kívánság társadalomkép védelme a hamis bálványokkal szemben. (Nem beszélve arról, hogy nemcsak a népieket jellemezte ez, hanem pl. a konzervatív Bethlen Istvánt és körét is.) Tulajdonképpen Németh László hírhedt-híres szárszói beszéde a ritka kivétel, ahol is a háború alakulását nemcsak politikai fenyegetésként értékelte, hanem népboldogító eszméinek hosszabb távú megghiúsulásaként is. Joggal tartott attól, hogy az általa bírált amerikai (zsidó) nagyüzem helyét a Szovjetunió várható győzelmével a szovjet nagyüzem fogja elfoglalni.

*

Rövid és meglehetősen epizodikus áttekintésem nem lenne kerek, ha nem utalnék legalább néhány szó erejéig a magyar harmadikutasság legújabb fejleményeire. A rendszerváltás előestjén ismét fölvetődött a harmadik út problémája és a harmadik út elhárításának szükségessége. A korábbi hagyományok ugyanis eleve nem maradtak, már csak azért is, mert a magyar modernizáció rendre elakadt, és a nyilvánvaló megoldatlanságok szalonképessé tették régi rögeszméket is. Ne feledjük, még az államszocializmusnak is akadt olyan értelmezése, amelyik harmadik útnak fogta fel azt.

A pártállam megrendülésekor kézenfekvő volt a visszatérés a kapitalista struktúrához, de számba jött az is, hogy valamifajta harmadikutás álláspont váljon meghatározóvá. Az SZDSZ 1989-ben közzétett programjában (*A rendszerváltás programja*) nagy hangsúllyal szerepelt a „harmadik út” elutasítása, amit nyilván motivált az MDF ez irányú „fertőzöttségétől” való félelem is. Ám ugyanebben a programban az is olvasható, hogy az SZDSZ politikai-szellemi elődei közt tartja számon Eötvös Józsefet, Jászi Oszkárt és Bibó Istvánt – márpedig valamennyi harmadikutás álláspontot képviselt. S ha megtörténik majd a demokratikus ellenzék munkásságának kritikai feldolgozása, könnyen lehet, hogy abban is találni fognak nem egy olyan elképzelést, amelyik hasonló logikát követ. Föltételezem, hogy ki fogják mutatni a liberális és a szocialista hagyomány összeegyeztetésének különféle kísérleteit, amelyek ugyancsak úgy jelentek meg, mint harmadikutás álláspontok.

Megismételném kiinduló tézisemet: a „harmadik út” önmagában csupán

logikai konstrukció, tehát nem horgonyozható le kizárólagossággal egyetlen politikai és/vagy társadalmi értékrend mellett sem. Áttekintéssel talán sikerült azt is érzékeltetnem, hogy egy olyan, civilizáció- és gazdaságfejlődési nehézségekkel küszködő ország, mint a miénk, óhatatlanul ráfanyalodik a harmadikutás gondolkodásra. Nem ezen múlt a modernizáció ismét elakadása, hanem éppen fordítva, az utóbbin a „harmadik út” kísértésének ismételt fölmerülése.

Oskar Lafontaine és a harmadik út

A jóléti államtól a „minimális államig”

Az európai szociáldemokrácia számára nagyon fontos, hogy megtalálja a maga sajátos válaszait kora legfontosabb problémáira – amelyek közé tartozik a globalizáció is –, mert csak ezzel tudja igazolni törekvéseit, tágabb értelemben pedig létét.

A szociáldemokrácia helyzetének – és Lafontaine pozíciójának – a megértéséhez hasznos lesz, ha röviden felvázolnám a jóléti állam néhány, e tekintetben lényeges jellemzőjét. Mindezt kiegészítem a jóléti állam neoliberális kritikája néhány alapvető érvének ismertetésével. Ezután vázolólag Lafontaine koncepcióját és egy esetleges harmadik út esélyeit.

A jóléti állam és átalakulása

Itt elsősorban a monetarizmus politikai és gazdasági programját megalapozó F. A. Hayek nézeteit elemzem, mert ő volt az, aki átfogóan, filozófiai igénytelenséggel fejtette ki Friedmanéhez igen hasonló, lényegében azzal azonos koncepcióját. Ezt kiegészítve kitérek Nozick államfelfogására is.

Tulajdonképpen arról van szó, hogy Hayek és Friedman és Nozick sohasem fogadták el Keynes gazdasági felfogását és az azon alapuló gazdaság- és társadalompolitikát. Keynes elmélete a második világháború után a nyolcvanas évek végéig a közgazdaságtan uralkodó elmélete volt. A fejlett piacgazdasággal rendelkező országok kormányai és szalonképes politikai pártjai között konszenzus volt a hetvenes évek végéig abban, hogy Keynes gazdaságpolitikáját követik. Akár konzervatívok, akár liberálisok, akár szociáldemokraták voltak, ebben egyetértettek.

Ennek a konszenzusnak a megszűnése a hetvenes évek végére tehető. Ez Nagy-Britanniában a Thatcher-kormány hivatalba lépésének, illetve az Egyesült Államokban Reagan elnökké való megválasztásának ideje. Ez jelentette a monetarista politika bevezetésének fordulatóját. Egészen eddig ugyanis az volt a fejlett piacgazdaságok konzervatív és szociáldemokrata politikusaiknak közös álláspontja, hogy a dolgozókat meg kell védeni a globalizáció káros hatásaitól. Ez volt Nyugat-Németországban a „szociális piacgazdaság” koncepciója. Itt Alfred Müller-Harnack még 1947-ben kidolgozta és Ludwig Erhard valószínűleg ezt a koncepciót, amit Erdmann a következőképpen jellemez: „A szociális piacgazdaságot a liberális és szociális elemek össze-

kapcsolása jellemzi: a termelőeszközök magántulajdona az államosítás helyett; a piac kereslet és kínálat által történő szabályozása a beruházások, termékek és fogyasztás feletti tervgazdasági rendelkezés helyett; de azt is jelenti, hogy a szabad verseny rendjét az állam biztosítja az öliberális laissez-faire elve helyett, valamint azt is, hogy a társadalmi igazságtalanságokat állami szabályozás korrigálja. Egy konstruktív társadalompolitika ezért a szociális piacgazdaság integráns alkotórésze.” (Erdmann 1988: 275)

Itt lehetne megemlíteni, hogy az akkori SPD egyértelműen ellenezte a szociális piacgazdaság polgári pártok által képviselt politikáját. Az akkor még pártönkivüli – későbbi CDU-párti politikust – Erhardot pedig igen nagy mértékben támogatta ebben a német liberálisok pártja, az FDP is. (Ugyanott)

Ugyanakkor Nagy-Britanniában a „jóléti állam” koncepcióját a Munkáspárt kormánya valósította meg 1945-től kezdődően. (1950-ig az országban még jegyrendszer volt.) De 1979-ig a konzervatív kormányok is elfogadták. Ezt a tervet még a második világháború alatt dolgozta ki Janet P. Beveridge, amely egy átfogó társadalombiztosítási rendszer koncepcióját tartalmazta.

Az Egyesült Államokban az 1960-as években a „nagy társadalom” programja volt a jóléti állam amerikai változata.

A „jóléti állam” célkitűzéseinek megvalósítására a kormányok Keynes elméletén alapuló gazdaságpolitikát követtek, ami az összkereslet állami szabályozásán keresztül kívánta elérni céljait.

A monetarizmus szerint a gazdaságba történő állami beavatkozás önmagában véve rossz. A munkanélküliség fő okozói pedig a szakszervezetek, amelyek túl magas bérszínvonalra törekednek. Ennek következménye a munkanélküliség. Ezért az állam ne harcoljon a munkanélküliség ellen, mert ezt a problémát a kereslet-kínálat kölcsönhatása által a piac automatikusan megoldja. Értelmetlen a kamatlábak és a valutaárfolyamok stabilizására törekedni: a gazdaságpolitika egyetlen célja a pénz értékének a stabilizálása. (Friedman 1996)

Ennek megvalósítása céljából küzdeni kell az államadósság és az infláció ellen (amelyek a pénzügyi szektor fő ellenségei) és a pénzpiacokat (amelyek a pénztoke fő tevékenységi területei) teljes mértékben deregulálni kell, azaz meg kell szüntetni az állami szabályozást ezeken a területeken.

Ez az álláspont fokozatosan nyert teret. A dollár kétszeri, 1973-as és 1979-es leértékelése eléréktelenítette az olajexportőrök dollárbevételeit és jelentős olajáremelésekhez vezetett ezekben az években. Ez viszont gazdasági recessziót és munkanélküliséget okozott.

Az 1970-es évek végén a jegybankok politikája lényegi változáson ment keresztül. Feladták a kamatlábak stabilizálásának célját és ehelyett a monetarizmus elveit fogadták el. Azt a gyakorlatot követték, amely a forgalomban

lévő pénz mennyiségének szabályozására irányul. Ettől fogva a kamatláb nagysága fontosabb lett, mint a gazdasági növekedés mértéke. A vállalatok ehhez úgy alkalmazkodtak, hogy a pénzügyi jellegű beruházásokat előnyben részesítették a termelésbe, a gazdaság reálfolyamataiba történő beruházásokkal szemben.

Mindez a gazdasági növekedésnek és ezzel együtt az állam adóbevételeinek csökkenéséhez vezet. Ez túlterhelte az államot, hiszen csökkenő bevételek mellett kellett egyre növekvő mértékű munkanélküliséget finanszírozni.

Ezzel a jóléti állam finanszírozhatatlanná vált (illetve ilyené tették.) (Schulmeister 1998: 525–529)

Másként megfogalmazva azt is mondhatnánk, hogy érvényre jutottak a Hayek és Friedman által már az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején megfogalmazott elvek. A továbbiakban az általuk javasolt gyakorlatot követték a gazdaság és a politika főszereplői: a bankok és a politikusok. Ehhez csatlakoztak később a reálgazdaság szereplői is.

Ezért most már mindenképpen ideje lenne megvizsgálni a ma uralkodó közgazdaságtan, valamint gazdaság- és társadalompolitika elméleti alapjait, a monetarizmus (neoliberalizmus, libertariánizmus) koncepcióját.

Ennek során nem foglalkozhatunk a felfogás valamennyi képviselőjével és nem térhetünk ki valamennyi problémára sem. Az alapvető problémákra koncentrálnunk és ott vizsgáljuk azokat, ahol a legjellegzetesebben, legkövetkezetesebben fogalmazódnak meg. Ezért F. A. Hayek felfogásának elemzését végezzük el. Következtetéseit azonban a monetarizmus egészére érvényesek, mert koncepciója tartalmazza összes lényeges elveit.

Friedrich August von Hayek az osztó (disztributív) igazságosságról

Ami vizsgálódásunk számára fontos, az az osztó vagy disztributív igazságosság, amely a javak, köteleességek, adóterhek, képzési és foglalkoztatási esélyek, azaz a boldogság és a jó élet feltételeinek elosztására vonatkozik. (Frankena 1984: 158)

Nem véletlen, hogy Hayek kritikája erre a fogalomra koncentrált. Hiszen a társadalmi igazságosság nevében végzett állami redistribúció jogosságát akarja cáfolni. Az általa felszámolni kívánt jóléti állam társadalompolitikája ugyanis azt jelentette, hogy a társadalom a piac működésének esetleges negatív társadalmi következményeit, működésének kockázatait az állam segítségével kezeli. Ilyen kockázatok például a munkanélküliség, a betegség, az öregkor.

Ennek a szabályozásnak az alapja egyrészt az, hogy a munkaerőt nem lehet egyszerűen a tömegmértekekben előállítható áruvilág egyik fajtájaként kezelni, hiszen itt emberek (is) van szó.

A munkaerőt nem a piacon történő eladás céljából termelik, az valójában a fiktív áru egyik fajtája. (Polányi Károly 1997: 93–94 – „A lényeg a következő: a munkaerő, a föld és a pénz nélkülözhetetlen elemei az iparnak, ezeknek tehát ugyancsak piacokban kell megszerveződniük. Valójában ezek a piacok a gazdaság abszolút alapvető részét alkotják. De a munkaerő, a föld és a pénz nyilvánvalóan nem áruk, így az a posztulátum, hogy mindent, amit vesznek és eladnak, eladásra termelnek, a leghatározottabban nem igaz. Más szóval az áru empirikus definíciója szerint ezek nem áruk. A munka egyszerűen egy másik elnevezése egy olyan emberi tevékenységnek, amely magával az étellel jár. Nem eladásra termelik, hanem teljesen más okokból, és a tevékenység nem választható el az élet többi részétől, nem tárolható és nem mozgatható. A föld a természet másik megnevezése csupán, amelyet nem az ember hozott létre. Végül a tényleges pénz pusztán a vásárlóerő jelképe, amelyet egyáltalán nem termelnek, hanem banktevékenységen vagy az állami pénzügy mechanizmusán keresztül jön létre. Ezek egyikét sem eladásra termelik. A munkaerő, a föld és a pénz áruként való jellemzése teljességgel fiktív.”) Másrészt pedig a szabályozók abból indultak ki, hogy az államnak a gazdaság működésébe való beavatkozása a társadalmi egyenlőség és igazságosság szempontjai alapján igazolható.

Hayek persze mindkét feltevését vitatja. Álláspontjának kifejtésében az egyenlőség és szabadság általa helyesnek tartott viszonyából indul ki: „A jog és az igazgatás általános szabályainak egyenlősége azonban az egyenlőség azon egyedül formája, amely kedvez a szabadságnak és az az egyedüli egyenlőség, amelyet anélkül biztosíthatunk, hogy szétrombolná a szabadságot.” (Hayek 1976: 85) Hayek azonban ennél továbbmegy. Szerinte a szabadság egyenesen szembeáll az egyenlőség minden egyéb formájával: „A szabadságnak nemcsak hogy nincs semmi köze az egyenlőség más fajtáihoz, de éppenséggel szükségszerű, hogy egyenlőtlenséget hozzon létre sok tekintetben. Ez az individuális szabadság szükségszerű eredménye és igazolásának része: ha az individuális szabadság nem bizonyított, hogy bizonyos típusú életmódok sikeresebbek, mint mások, akkor a mellette szóló érvek jelentős része hiteltét veszti.” (Ugyanott.)

A törvény előtti egyenlőség követelményének lényege Hayek szerint az, hogy „az emberekkel azonos módon kell bánni annak a ténynek ellenére, hogy különböznek egymástól.” (Hayek 1976: 86)

Vagyis a tényleges egyenlőtlenség feltételei mellett az egyenlő bánásmód elvét kell követnünk – ez Hayek álláspontja. Ez az igazságosság formális szempontja, amellyel egyetérthetünk. A gond számunkra abból adódik, hogy szerintünk ez nem elegendő a problémák kezeléséhez. Ahhoz tartalmi szempontokat figyelembe vevő fogalmakra is szükségünk van. Hayek ugyanis megáll annak a kettősségnek a leszögezésénél, miszerint a törvény

előtti egyenlőség és a társadalmi egyenlőtlenség egymást feltételező tényezők. Szerinte a törvény előtti egyenlőséget a szabadság követeli meg. Ez pedig anyagi egyenlőtlenséghez vezet, és „az egyiket, vagy a másikat elérhetjük, de mindkettőt nem érhetjük el egyidejűleg.

Érvelése tehát úgy szól, hogy bár az államnak ott, ahol más okokból erőszakot kell alkalmaznia, az embereket azonos bánásmódban kell részesítenie. Az a vágy, hogy az embereket egyenlőbbé tegyük társadalmi feltételeik tekintetében, egy szabad társadalomban nem fogadható el további és megkülönböztető erőszak igazolásaként.” (Hayek 1976: 87)

Hayek szerint az osztó igazságosság nem más, mint a javak egy előre elképzelt megosztási sémájának a társadalomra való ráerőltetése. (lásd ugyanott.) Vagy másként kifejezve, az erőszak alkalmazásának egyik formája. Ez az állítás azonban csak akkor fogadható el, ha elfogadjuk azt a nézetet, miszerint a piaci folyamatokba történő minden állami beavatkozás a szabadság korlátozása. Itt most csak jelezzük, hogy ezt Hayek nem bizonyítja. (Részletes bírálatát lásd Kymlicka 1997)

Felfogása szerint ez a javak „igazságosabb” elosztása érdekében gyako-
ralt erőszak. Hangsúlyozza, hogy nem az újraelosztást veti el, hanem azt, hogy kikényszerítik. (Hayek 1976: 87)

Szerinte „Az a tény, hogy bizonyos előnyök emberi intézkedéseken alapulnak, nem jelenti szükségszerűen azt, hogy mindenki számára biztosítani kell ezeket az előnyöket, vagy azt, hogy ha valaki számára rendelkezésre állnak, akkor valaki más meg van fosztva azoktól.

Az e vonatkozásban tekintetbe veendő legfontosabb tényezők: a család, az öröklés és a nevelés (oktatás). És a kritika főleg azon egyenlőtlenségek ellen irányul, amelyeket ezek eredményeznek.” (Hayek 1976: 89)

Hayek azt mondja, hogy a közösség számára kedvező, ha a család kulturális, vagy vagyoni előnyt nyújt tagjai számára, mert ellenkező esetben több kár keletkezne a társadalom számára, mint a fenti működésből származó előnyök. (Ugyanott 90–91)

Száma elfogadhatatlan minden olyan törekvés, amely állami beavatkozás révén akarja befolyásolni a meglévő társadalmi egyenlőtlenségeket, mert szerinte megengedhetetlen módon korlátozza az emberi szabadságot.

Annak – következtetesen alkalmazva – át kell fognia a társadalom egészét, és így nem marad hely az egyén szabadsága számára: „Az osztó (disztributív) igazságosság, ha egyszer bevezették, nem valósítható meg addig, amíg az egész társadalmat meg nem szervezték annak megfelelően. Ez olyan társadalmat eredményezne, amely lényegi vonatkozásaitban a szabad társadalom ellentéte lenne – egy társadalom, amelyben a hatóság döntene el, hogy az egyénnek mit kellene tennie és hogyan kellene azt tennie.” (Hayek 1976:100)

A fentiekből már szinte magától adódik az a felfogás, amely az állam tevékenységét csökkenteni akarja. Tipikus képviselője Nozick, aki a következőkből indul ki: „Az egyéneknek jogaik vannak, és vannak dolgok, amelyeket egyetlen ember vagy csoport sem tehet meg velük (anélkül, hogy megsértené jogaikat). Ezek a jogok oly erősek és oly messzemenő következményekkel járnak, hogy felvetik a kérdést: Mi az, amit az államnak és tisztségviselőinek szabad tenniük? (Ha van egyáltalán olyan dologi).” (Nozick 1974: IX)

Nozick felteszi a kérdést: „Mennyi teret engednek az egyének jogai az államnak?” (Ugyanott.) Válasza – ami egyben alapvető gondolatát is tartalmazza – a következő: „Az államra vonatkozó fő következtetéseink: Egy olyan, minimális állam tekinthető legitimnek, amely az erőszak, a lopás, a csalás, a szerződések kikényszerítése stb. elleni védelem szűken értelmezett funkcióira korlátozódik. Bármely, ennél nagyobb területen működő állam megsérti az egyének jogait, akiket nem lehet arra kényszeríteni, hogy bizonyos dolgokat megtegyenek. Az ilyen állam nem legitim.” (Ugyanott.)

Globalizációs alternatívák

Ez a neoliberális politika – a monetarizmus – jelenleg a globalizáció formájában jelentkezik. Ezért amikor a globalizációról beszélünk, akkor ezalatt annak a monetarizmus által meghatározott formáját (is) értjük. (Kiss Endre 1999: 9)

Az imént vázolt koncepciókból adódnak azok a reformok, amelyeknek bírálatával Lafontaine a munkaját bevezeti.

A fentiekből azonban látható, hogy a jelenlegi társadalmak előtt két út van: a jóléti állam és a minimális állam felé vezető út. E két társadalmi modell tulajdonképpen kizárja egymást, mert a társadalmi problémák kezelésében egymással össze nem egyeztethető szemlélet alapján állva más és más módon kívánja kezelni azokat.

A jóléti állam modellje a társadalmi szolidaritásból kiindulva a gazdasági (és társadalmi) verseny veszteségeinek, illetve a hátrányos pozícióban lévőkhöz problémáit igyekszik kezelni az állam eszközeivel.

A minimális állam hívei pedig el kívánják építeni mindazt a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésére szolgáló intézményrendszert, ami a jóléti államban (a szociális piacgazdaságban) fejlődött a legmagasabb szintre.

A két modell alapjául szolgáló gazdaságpolitikai elmélet alapján az államnak a gazdaság folyamatainak a szabályozása során más és más módon kell eljárnia. A jóléti államban Keynes elmélete alapján az állam az összeresletet szabályozásával éri el céljait. Így tudja növelni a keresletet és a gazdasági növekedést, a munkanélküliséget pedig csökkenteni tudja. Ennek egyik eszköze a kamatláb szabályozása.

A monetarizmus számára az alapvető szempont a forgalomban lévő pénz mennyiségének szabályozása. Ezért az állam gazdaságpolitikájának első számú prioritása a pénz értékének stabilítása. Minden más szempont ennek rendelődik alá. Ezen felfogás szerint a munkanélküliség állami kezelése szükségtelen és káros, mert ezt a piacra kell bízni, amely a kereslet/ínálat változásának segítségével megfelelő módon kezeli azt. Az inflációt és az államadósságot viszont le kell küzdeni, mert ezek veszélyeztetik a pénz értékének stabilitását.

E két felfogás közül választani kell: vagy az egyik, vagy a másik. Mert az általuk meghatározott gazdaságpolitikák kizárják egymást. Ezért nemcsak a szociáldemokrácia, hanem a kereszténydemokrácia is választón van. Németországban a CDU már döntött a monetarizmus mellett és a szociális piacgazdaság leépítése mellett. Kérdés, hogy mit tehet ebben a helyzetben a szociáldemokrácia.

Itt lép fel Lafontaine, aki elutasítja a monetarizmus „minimális állam”-felfogását. Ezzel szemben a jóléti állam reformját, ökológiai dimenzióval történő kibővítését javasolja.

A „hamis” reformokról és új gazdaságpolitika szükségességéről

Lafontaine szerint a Kohl-kormány sokat fáradozott azért, hogy a társadalombiztosítási szolgáltatások és a munkavállalók jogainak korlátozásai „reformokként” legyenek meghatározva. (Lafontaine-Müller 1998: 13) A folyamatot magát pedig a következőképpen jellemzi: „A nyugdíjak csökkentése nyugdíjreform, a felmondással szembeni védelem leépítése a felmondással szembeni védelem reformja, a munkabér betegség ideje alatt történő további folyósításának csökkentése a munkabér betegség alatti folyósításának reformja, a munkanélküli járadék (Arbeitslosengeld) és a munkanélküli segély csökkentése azok reformja lesz. Ha mindez hozzájárult volna a munkanélküliség csökkentéséhez, akkor mondhatnánk, hogy ezek reformok. Ezen eredmény nélkül azonban a reform fogalma ellentétébe megy át: a reformból restauráció lesz.” (Ugyanott: 13–14)

Kérdés, hogy milyen társadalomkép rejlik ezen törekvések mögött? Lafontaine az OECD egyik dokumentumára hivatkozva ezt a múlt század utolsó harmadának német társadalmaként határozza meg: „Az OECD a *New global age* című hivatalos dokumentumában a 19. század ’piaci orientációjú gazdasági rendszerének gazdaság teremtő energiájára’ esküszik.” (Lafontaine-Müller 1998: 14)

Ennek megfelelően ez a folyamat „menetelés a szociális piacgazdaságból a 19. század utolsó harmada tömeges nyomorának irányába.” (Ugyanott.)

E reformerek Lafontaine szerint olyan társadalom megvalósításáról álmodnak, amely „a gazdagságot és a szabadságot (a jelenleginél) kevésbé ismeri, és amelyben a munkanélküliség az érintettek önhibájából eredő sorcsapása”.

Ezt akarja Lafontaine elkerülni. Ezért bírálja ezt a felfogást.

A neoliberalizmus kritikája

Érveit a következőkben lehetne összefoglalni: 1. A neoliberalizmus (monetarizmus) jogosulatlanul nevezi magát a modernizáció hívének, mert a modern kor, a felvilágosodás lényeges eszméi közé tartozik az egyes ember szabadsága: „Szabadság, egyenlőség, testvériség, esélyegyenlőség és szolidaritás... egy modern társadalom alapjai. A modern kor (die Moderne) fogalma nem fér össze a munkavállalók jogainak leépítésével, a társadalombiztosítási szolgáltatások megnyirbálásával, a szakképzési helyek számának csökkenésével. A modern kor (die Moderne) fogalma ellentmondásban van a neoliberalizmus tanításával. Ezen az sem változtat semmit, hogy a neoliberális eszmék követői magukat reformereknek és a modernizáció híveinek nevezik.” (Ugyanott: 15) 2. „A munkavállaló korlátlan flexibilitása – mértéktelen túlórázás, hétvégi munka, folyamatos munkarend három műszakban – szétrombolja a családot. 3. A tv teljes kommercializálása helytelen irányban változtatja meg a családok és az egyének életét.” (Ugyanott.) 4. „A társadalombiztosítás radikális leépítése és a munkahely elvesztése kétségbeeséshez, drogfüggőséghez és alkoholizmushoz vezet.” (Ugyanott.) 5. A neoliberalizmus hamis választ ad a globalizáció kérdésére: „A hamis gazdaság- és pénzügypolitika azt a tévhitet követi, hogy a nemzetgazdaságoknak a globalizációra költségcsökkentési versennyel kell reagálniuk.” (Ugyanott: 17) 6. Szerinte „A globalizációra adott helyes válasz a vállalkozások és államok termelékenységi versenye.” (Ugyanott: 19) 7. A neoliberális „piaci radikalizmus” oda vezethet, hogy a piacot tekintik az egyedüli tényezőnek, amely a világ társadalma számára a rend funkcióját biztosítja. Ezzel szemben szerinte a helyzet az, hogy „A globális piaci radikalizmus a politikának szóló hadüzenet. Egy nemzetközi rend követelményét ezért mindenekelőtt az az igény fejezi ki, hogy a politikát újból visszahelyezzék jogaiba.” (Ugyanott: 18) 8. Az adócsökkentési verseny legyengíti az államot és a politikát. Ezért ezt nemzetközi egyezmények segítségével kellene megszüntetni. (Ugyanott: 17–18) 9. Lafontaine szerint „erős államra van szükség. Egy olyan államra, amely abban a helyzetben van, hogy megteremtse a szabad verseny keretétől szolgáló rendet, és amely elég erős ahhoz, hogy olyan politikát valósítson meg, amely fenntartja a versenyt.” (Lafontaine–Müller 1998: 18) 10. Szerinte az igazi glo-

bális probléma nem az a verseny, amelyet az egyes országok, régiók és városok befektetők kegyeire a különböző kedvezményekkel és a költségcsökkentés különböző formái segítségével folytatnak, hanem az, hogy „a jövő nemzedékeire olyan környezetet hagyjunk, amelyben érdemes élni”. A neoliberális dereguláció itt is hamis válasz. Ezzel szemben „A globális ökológiai rombolás folyamatát csak akkor sikerül megállítani, ha az ipari államoknak sikerül kifejlesztenie azt a technológiát és azokat a környezetvédelmi normákat, amelyek alkalmasak arra, hogy globálisan elterjedjenek. Ezen célok elérésének piaci eszköze az adó- és illetérendszer ökológiai reformja.” (Ugyanott: 20) Reményei szerint ez a reform kettős következménnyel jár: A helyes árképzéssel elősegíti a környezet védelmét és kijavítja azt a fejlődési folyamatot, amely a tömeges munkanélküliség megjelenéséhez vezetett. (Ugyanott.) 11. „A neoliberalizmus közös értékeink elvesztéséhez vezetett.” Ez azért van, mert „a tiszta kapitalizmus... szétrombolja a civil társadalom alapjait és veszélyezteti a demokráciát. Egy demokráciának nem lehet az a célja, hogy a tőkehozamot fokozza, vagy a részvények értékét megnövelje. Egy demokráciának az a célja, hogy minden ember egyenlő jogokkal vegyen részt a társadalmi életben. Ezt a célt szolgálja egy olyan új gazdaságpolitika, amely a munkanélküliség elleni harcot állítja középpontba..., amely a környezetet nem károsító növekedést és a foglalkoztatást tartja fontosnak és amelynek az emberi méltóság tiszteltetben tartása az erkölcsi alapja.” (Ugyanott: 22, 24) 12. Ennek megfelelően Lafontaine számára a követendő európai társadalmi modell „az ökológiai dimenzióval bővítendő szociális piacgazdaság”, amely „igazolni fogja a tiszta kapitalizmussal szembeni főlénnyét.” (Ugyanott: 108)

Nem részletezem tovább Lafontaine kritikáját, amelyet alapjában véve találtak tartok. Az általa ajánlott alternatíva: az ökológiai dimenzióval kibővített szociális piacgazdaság minden lehetséges jót megígér. Ezért érdemes megvizsgálni, hogy miként képzel el annak pénzügyi alapját.

Egy ökoszociális piacgazdaság létrehozásának esélye

Lafontaine kiindulópontként elfogadja a maastrichti szerződés gazdaság- és pénzügy-politikai részeit. Azokat a feltételeket, miszerint a tagállamok adóssága nem haladhatja meg a bruttó hazai termék (GDP) 60%-át, az évi eladósodás pedig nem haladhatja meg a GDP 3%-át.

Ennek betartása végett a Kohl-kormány azért szállt síkra, hogy az Európai Unióban az államháztartás tekintetében restriktív politika érvényesüljön. Ugyanakkor Németország eladósodása rekordot döntött, ami arra utal, hogy a szövetségi kormány politikája meglehetősen ellentmondásos volt. (Lafontaine–Müller 1998:100–101)

Lafontaine természetesen nem ért egyet a monetarizmus keresletkorlátozó politikájával. Ugyanakkor megállapítja, hogy „A pénz értékének stabilitása fontos gazdaságpolitikai cél, de nem szabad egyedül célnak lennie. Európának nagyobb mértékű gazdasági növekedésre, stabil konjunktúrára és a foglalkoztatás magasabb szintjére van szüksége. A maastrichti szerződéseket ki kell egészíteni ezekkel a célokkal, amelyek egyenrangúak a pénzérték stabilitásának célkitűzésével. Ennek során nem az Európai Unió kompetenciájának kibővítéséről van szó, sokkal inkább arról, hogy egyetértésre jussunk a gazdaságpolitika irányában és az egyes országok intézkedéseit összehangoljuk vele.” (Ugyanott: 103–104)

Bár Lafontaine a monetarizmus (neoliberalizmus) szigorú kritikusa, egyetért a maastrichti kritériumokkal, amelyek a monetarizmus elveit ültetik át a gyakorlatba. Ugyanez a helyzet az európai közös valutával, az euróval, melynek létrehozása szigorúan a fenti elvek szerint történt. Lafontaine még ellenéki vezetőként aktívan támogatta az euró megteremtését és nyeregbe segítette a Európai Központi Bankot, melynek feladata az EU monetáris politikájának megvalósítása lett. Miután a bank létrejött, Lafontaine észrevette, hogy az általa elvárt ellentétes politikát folytat. De nem jött rá arra, hogy ez már nem a bank irányítóinak szubjektív szándékától függ. Arról van szó, hogy az euró létrehozása után az azt bevezető államoknak már nem lehet azokkal az árfolyampolitikai és kamatintézkedésekkel élniük, amelyekkel korábban az összkeresletet Keynes szellemében befolyásolni tudták.

Ezért mindazok a remények, melyeket Lafontaine – és vele együtt a német választók jelentős része is – egy ökoszociális piacgazdaság megvalósítására vonatkozóan ápol, megalapozatlannak bizonyultak.

Joggal – bár némi túlzással – állapítja meg tehát Wilhelm Hankel, hogy „Lafontaine, a közgazdász...nem látja, hogy a pénzérték stabilitásának el-sődlegeséhez kötött Európai Központi Bank, és az európai valutaunió valamennyi tagállamára nézve azonos mértékben kötelező és központosított pénzpoltika minden olyan utat elzár, amely visszavezetne egy keynesianus és önálló nemzeti (decentralizált), keresletélénkítő politikához. Az euró bevezetésével a piacgazdasághoz többé már tartozik a „szociális” jelző.” (Hankel 1999: 1049 — Ez az írás Oskar Lafontaine *Das Herz schlägt links*. (Econ Verlag, München 1999.) című könyvének recenziója.)

Összegzés

Végezetül emlékeztetni szeretnék arra, hogy két, egymástól markánsan el-különülő társadalommodell jelenik meg korunk politikai küzdelmeiben: a jóléti állam (szociális piacgazdaság) és a minimális állam.

Az előbbi – bár már erősen megtépázta a monetarizmus politikája – még korai lenne temetnünk. Ezt az alábbi adatok szemléltetik:

Állami szociális kiadások a GDP százalékában

	Ausztria	Francia- ország	UK	Hollandia	Dánia	Németország
1970	19	17	13	22	19	17
1993	26	29	23	30	31	29

Ferge Zsuzsa: A civilizációs folyamat fenyegetettség. In: *Magyar Tudomány*, 1999. október. 1168. — Az adatok forrásai OECD-munkák.

Mivel a fent említett két modell nem egyeztethető össze egymással, a politikai pártoknak – és így a szociáldemokratáknak is – dönteniük kell közöttük. A helyzet paradoxona, hogy Lafontaine az euró és a Központi Európai Bank létrehozásának támogatásával – úgy döntött gyakorlatilag a monetarizmus elveit megvalósító minimális állam modellje mellett, hogy nem vette észre. Ugyanakkor legutóbbi művében (is) a szociális piacgazdaság megvalósításának igényét hangoztatja.

Hankel szerint Lafontaine-nek a politikából való visszavonulása helyes volt, mert újat nem tud mondani, és amit ajánl, azt nem lehet megvalósítani. (Hankel 1999: 1051)

Mindez azonban a szociáldemokrata pártok számára – amennyiben nem akarják a „minimális állam” modelljét megvalósítani – felveti egy olyan harmadik útnak a szükségességét, amely már nem kíván visszavezetni a jóléti állam hagyományos formájához, de nem vezet a monetaristák utcajába sem.

Hivatkozások

- Erdmann, Karl Dietrich 1988. Das Ende des Reiches und die Entstehung der Republik Österreichs, der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik. In: Gebhardt, *Handbuch der deutschen Geschichte*. Bd. 22. Deutscher Taschenbuch Verlag, München
- Frankena, William K. 1984. Gerechtigkeitsprinzip und Gleichbehandlung. In: Norbert Höster (szerk.) *Recht und Moral*. Reclam, Stuttgart
- Friedman, Milton 1996. *Kapitalizmus és szabadság*. Akadémiai, Budapest
- Hankel, Wilhelm 1999. Lafontaine Keynes war sein Schicksal. In: *Die Neue Gesellschaft Frankfurter Hefte*, november.

Hayek, Friedrich August (1960) 1976. *The Constitution of Liberty*. Routledge and Kegan, London

Kiss Endre 1999. A monetarizmus érett rendszerének meghatározottságáról. In: Molnár János-Kiss Endre (szerk.) *Megérteni a globalizációt*. Friedrich Ebert Alapítvány, Budapest

Kymlicka, Will 1997. *Contemporary Political Philosophy*. Clarendon Press, Oxford

Lafontaine, Oskar-Müller, Christa 1998. *Keine Angst vor der Globalisierung Wohlstand und Arbeit für alle*. Dietz Nachfolger, Bonn

Nozick, Robert 1974. *Anarchy, State and Utopia*. Blackwell, Oxford

Polányi Károly 1997. *A nagy átalakulás*. Mészáros Gábor kiadása, Budapest

Schulmeister, Stephan 1998. Wir, Finanzkapitalisten. In: *Die Neue Gesellschaft Frankfurter Hefte*, június.

Bestzeri Béla

Globalizáció és „harmadik” vagy „új út”

Európában az ezredfordulón a politikai útkeresések és viták a harmadik útról szólnak. Ezt kívánom a mai világfolyamatokba helyezve elemezni.

Globalizációs kihívás

A téma erőterét a *globalizáció szolgáltatja*, a század- és ezredvég korának elkerülhetetlen és megállíthatatlan, s a 21. század elején még erőteljesebbé váló folyamata. A kibontakozó globális információs társadalom és kor legmozgékonyabb eleme a pénzügyi rendszer. A globalizáció a transznacionális vállalatok, a pénztőke és az Egyesült Államok korlátokat nem tűrő uralma.

„A világra most olyan bizonytalan idők köszöntöttek, amikor egyetlen állam sem tud szembeszállni a globális pénzpiac hatalmával, ráadásul a helyzet szabályozására gyakorlatilag egyetlen nemzetközi intézmény sem képes. A globális gazdaság kollektív döntéshozatali mechanizmusa egyszerűen nem létezik.” (Soros 1999: 27)

Az európai baloldal és annak legfőbb erői, a szocialista-szociáldemokrata pártok a globalizáció következtében objektív kényszerpályára kerültek, ami beszűkíti döntéseik mozgásterét.

A tényleges hatalmat a globálisan tevékenykedő konszernek gyakorolják. E vállalatok mindinkább *nemzetközivé válnak*, ezzel szemben a szakszervezetek és a politikai pártok továbbra is a *nemzeti és a helyi érdekekért* lépnek fel, nem tanulták meg a 21. század követelményeit.

Történelmi előzmények

A kapitalizmusban érvényesülő *társadalmi igazságtalanságok felszámolására* vagy *legalább mérséklésére* az elmúlt másfél évszázadban számos kísérlet történt. A marxi-engelsi elvekre épülő szocialista munkásmozgalom a 19. század második felétől a tőkések *kisajátításától* remélte a megoldást. A 20. században a baloldali munkásmozgalom szociáldemokrata irányzata *felhagyott a kisajátítók kisajátításának stratégiájával*. Az 1930-as években *kormányzati pozícióba került szociáldemokrata pártok a tőkejövedelmek megadóztatásából nyert összegeket fordították a szegény rétegek megsegítésére*.

Ez a gyakorlat *éles ütközésekhez vezetett a kommunista és a szociáldemokrata pártok között*, mivel az előbbieket továbbra is ragaszkodtak a kizsákmányolásmentes társadalom megteremtéséhez. Gyakorta a csatlózott szavazók is büntették a szociáldemokrata pártokat, amiért azok nem elég harcok a tőkével szemben.

A második világháború után Nyugat-Európában sikerrel működött a *jóléti állami modell*, amely egyidejűleg több funkciót is teljesített. A szociális országokkal folytatott versenyben bizonyította a kapitalizmus előnyeit, megőrizte a társadalmi békét és szociálisan támogatta a szegény néprétegeket.

Az 1970-es évek végére azonban a *globalizáció térhódításával megkezdődött a jóléti állam leépítése*. A pénztőke hatalma, a tőke szabad mozgása lehetővé tette, hogy a transznacionális vállalatok kitelepítsék üzemüket a Távol-Keletre, ahol korlátlan mértékben állt rendelkezésre a szorgalmas, aránylag jó minőségű munkaerő, olyan milliók, akik hajlandók voltak szinten állásért dolgozni. A tőke *biztos pozícióba került, diktálhatta a feltételeket* a fejlett tőkés országokban vagy másutt, mert kivonulhattak azokból az országokból, ahol a jövedelmek megadózottak, vagy onnan, ahol a munkavállalók sokrétű szociális juttatásokban részesültek.

Ez a körülmény nehéz helyzetbe hozta a fejlett országokbeli nemzetállamokat, mert a csökkenő adóbevételek miatt kénytelenek voltak a fizetéseket, a szociális és a jóléti kiadásokat csökkenteni.

A *„létező szocializmus”* országai pedig – kissé leegyszerűsítve – azért voltak *képtelenek helytállni a nemzetközi versenyben*, mert az üzemek államosításával, a piac eljelentéktelenítésével kiiktatták a versenyt és az anyagi érdeklettséget, miközben állampolgárai jóval számos szociális támogatás és juttatás járt a családoknak. A politikai szabadságjogok deficitje tette teljessé 1989-ben a sztálini modellre épülő államszocialista rendszer összeomlását.

A *nemzetközi szociáldemokrácia* az 1950-es évek végén az új megegyezés útját kereste a tőkével. Ez tükröződik a Német Szociáldemokrata Párt 1959-ben elfogadott Bad Godesberg-i programjában. Ennek lényege a demokratikus szocializmus célkitűzésének meghirdetése. Túlhatalodtnak tekintették a marxizmust és az osztálypárt fogalmát. Elismerték a „profitmotívum” jogosultságát, kiegészítve egy mérsékelt reformokat tartalmazó gazdaság- és jövedelempolitikával. Állást foglaltak abban, hogy az SPD a munkássztyári pártjával az egész nép pártjává alakult, s ennek révén a párt a hagyományos bázisát nagymértékben kiszélesítette.

E program szellemében a szociáldemokrata pártok másutt is amikor hatalomra kerültek, *korlátozták a tőkét, kikényszerítették a párbeszédet, a jóléti állam kiépítésével védtek a munkásságot és a társadalom szegény sorsú tagjait*. Mindez két évtizeden át sikeres volt.

Az 1980-as évek végére azonban megváltozott az erőegyensúlyon alapuló érdekegyensúly. *Az államszocialista kísérlet bukása a baloldali vereségként is tudatosult a világban*. Mind a szociáldemokrácia, mind a szélesebben értelmezett baloldal ma is keresi az útját, védekező pozícióban van, a nemzetközi politika uralkodó irányzata a neoliberalizmus lett.

Ez ellen, a politikai erőteret uraló neoliberalizmussal szemben kísérli meg a világfogalmatok reálisaitól elszakadt szociáldemokrácia megfogalmazni stratégiai koncepcióját, hogy újra dinamikus erőként találja meg helyét a globalizáció korában.

A harmadik út, az európai baloldal, különösen a szociáldemokrácia útkeresése a globalizáció gőzhengere, turbókapitalizmusának felgyorsulása szakaszában, az államszocialista útkeresések bukása után, amikor a *győztes globalizálódó kapitalizmus ereje és sikere tudatában mindent le akar gázolni*, ami a piaci neoliberalizmus mohóságának útjában áll. Tudja, hogy terjeszkedésének, a maximális profit megszerzésének akadályát jelentik a nemzetállamok, amelyek gyengítésére, ellehetetlenítésére tör. Tudja, hogy a jóléti állam szociálisan érzékeny, és védi az alul lévők, a bérből és fizetésből élők, a szegények, a munkanélküliek, a nagycsaládosok és a nyugdíjasok érdekeit. Minthogy a tőke szociálisan érzéketlen, s a „korai jóléti” államot szétverte a posztoszocialista országokban, s a nyugat-európai térségben is törekszik az elért vívmányok csökkentésére.

Mind Nyugat-, mind Kelet-Közép-Európában azonos a feladat, bár a kiindulópont jelentéktelen eltér egymástól. Például Németországban a szociális vívmányok szintje ma még igen magas, a jóléti kedvezmények és juttatások a miénkhöz képest jóval selesebbek, – meg kell akadályozni a társadalmak elszegényedését.

A blairi harmadik út

A nyugat-európai szociáldemokrata útkeresések elindítója és kísérleti terepe Nagy-Britannia.

A globális kapitalizmus korában a politikai vezetők két út közül választhatnak: vagy a szavazók tömegei vagy a pénzpiaci érdekei között. Bill Clinton és Tony Blair, a „third way” vezetői úgy lépnek fel mint *centristák*, de amikor konkrét döntést kell hozniuk, a tőke pártjára állnak. Jól példázza ezt Blair politikája. Első lépésként teljes függetlenséget adott a Bank of England-nek (amit Margaret Thatcher még állhatatosan elutasított), második intézkedésként pedig költségvetési szigorítást vezetett be, felülmúlva neves konzervatív elődjét.

A blairi koncepció számol azazal, hogy társadalmi bázisa, a hagyományos nagyzemeri munkássztyári darabjaira hulladt, a nemzetállamok szerepe

megroppant, a jóléti államok működtetése az országok és vállalatok versenyképességét lerontja.

Ilyen körülmények között a *szociáldemokrácia a társadalmi bázisát a középosztályban keresi*. A Blair–Schröder-papír (1999. június) a baloldali első számú feladatának a társadalmi szereplők versenyképességét jelöli meg. Ennek eszközeül szánja az *alkalmazkodóképesség* növelését. Erőteljesen hangsúlyozza az egyének és közösségek, különösen a *családok szerepét és felelősségét saját sorsuk jobbra fordításában*. A szociáldemokrácia politikai céljának azt jelöli meg, hogy megteremtse a mikrogazdasági rugalmasság és a makrogazdasági egyensúly gyümölcsöző kombinációját. Az *állam szerepét megnöveli*, azt várja el tőle, hogy teremtsen meg a szociális és kulturális javakhoz való egyenlő hozzáférés lehetőségét.

Blair és Schröder közös dokumentuma, az *Európa: A harmadik út/Az új közép szorgalmazza*, hogy „a modern szociáldemokraták legyenek a *kis- és középvállalkozások bajnokai*”, akik a társadalom meghatározó tényezői, és az a vágyuk, hogy a társadalom „éppúgy unnepelje a vállalkozókat, mint a művészeket és a futballistákat”. Mindezt azért tartják olyan fontosnak, mert a *közélgő tudásalapú társadalomban* elsősorban ők teremtik meg az új munkahelyeket.

A Tony Blair-féle harmadik út kísérlet specifikuma, hogy alapvetően *a brit viszonyokra épül*: a Thatcher által elvégzett „piszkos munka” előzi meg a blairi harmadik utat: a szakszervezetek meggyengítése, a kötelező szakszervezeti tagság megszüntetése, a Labour Party és a szakszervezetek különválasztása a brit liberális hagyományok felélesztését mutatja. Az erős brit–amerikai együttes gondolkodás, az amerikai minta követése a blairi útkeresés meghatározó eleme.

A társadalmi igazság képviselése háttérbe szorul a töketelajdonosokkal való megegyezés szándékával szemben. A Blair–Schröder-nyilatkozat az alkalmazottak érdekeiről alig tesz említést, a nagyzemmi munkásságról pedig szó sem esik.

Összességében a blairi út – néhány figyelemre méltó elemét elismerve – olyan formális szociáldemokrata modell, amely éppen a *szociáldemokrata önazonosságot teszi kérdésessé*. A Tony Blair által megalkotott „*third way* ugyanis less social and more market-oriented” (kevésbé szociális, inkább piacorientált). (Medley 1999: 27)

A német helyzet

Németországban 16 évi konzervatív kormányzás után 1998 szeptemberében a *Szociáldemokrata Párt aratott győzelmet*, és a zöldekkel alkotott koalíciós kormányt. Oscar Lafontaine, a párt baloldali vezetője és pénzügy-

minisztere a társasági adó erőteljes növelését határozta el. A német üzleti világ vezetői és az amerikai Federal Reserve bank vezetősége példa nélküli támadást intéztek ellene, és azt követelték, hogy a német kormány azonnal változtasson politikát. Lafontaine eltávolítása után Blair javaslatára *közös dokumentumot* fogadtak el Schröder kancellárral a gazdasági stratégiáról. (Ez a már említett Blair–Schröder nyilatkozat.) Majd ezt követte Németországban „a *legnagyobb reformcsomag* a Szövetségi Köztársaság történetében”.

Az SPD és az általa vezetett német kormány igen nehéz helyzetben van. Egyrészt *a takarékosági csomagtév* (30 milliárd márkás spórolás a lakosság rovására) létfontosságú az ország belső stabilitása és nemzetközi versenyképessége miatt, másrésztől azonban a *szociáldemokrata pártot keményen büntetik a választók* a társadalmi érzéketlenség neoliberais politikája miatt. Erről tanúskodnak a tartományi választásokon elsenvedett sorozatos vereségek. Megnőtt az SPD szétszakadásának esélye is. Jellemző a takarékosági csomag fogadtatására, hogy: „Az üzleti vezetők dicsérték a kezdeményezést, sok baloldali pedig gyűlölettel fogadta.” (Newsweek, 1999: 4)

Az egyes európai országok gazdasági társadalmi és politikai viszonyai nagyon különböznek egymástól, ezért a globalizációra adható *szociáldemokrata, baloldali válaszok nem lehetnek azonosak*, a nemzeti sajátosságok szerint el kell térniük egymástól.

A *blairi harmadik út fogadtatása Európában* szerte igen vegyes. Vannak, akik az *év legnagyobb hatású jelenségének tartják*. E gondolatot megalapozója Anthony Giddens: A *harmadik út* című könyve, amelyről Békesi László így vélekedik: Én ezt „a *modern szociáldemokrácia ideológiai alapvetésének* tartom. Olyan alapvetésnek, amely a gyakorlatban is ki van próbálva. Hiszen ezt az utat járja – csak persze amerikai változatban – Clinton is... Ez a harmadik út mindenki számára követhető gazdasági alternatívát ajánl, mert a globalizációs korszakváltáshoz illeszkedő modell. Nem baloldali, nem jobboldali, hanem modern.” (Bossányi Katalin 1999: 19)

Még többen vannak, akik az *egész koncepciót szákcútnak tekintik*, politikai értékek és programtöredékek zagyva keverékének tartják. Bíráói arra számítanak, hogy abból legfeljebb csak valami „emberarcú thatcherizmus” jöhet ki. Ripp Zoltán *óva int* a Blair–Giddens-i út *hazai alkalmazásától*: „...itt nincs teteje szorgalmazni a nyugati szociáldemokrácia 'harmadik út' vagy 'új közép' mintaprogramjának változatlan átvételét, hiszen erős középérték nélkül nem lesz szilárd társadalmi alapja... Pusztá adaptáció aligha lehetséges a köztes térségi helyzetre, érvényes és a felzárkóztató integrációs politika megalapozására alkalmas saját koncepcióra van szükség ahhoz, hogy azt érvényesítve a periférizálódás veszélye elmúljon.” (Ripp Zoltán 1999: 27). Magam is ezt a nézetet vallom.

Néhány következtetés

Talán az lehetne a modern válasz a globális kihívásokra, ha létrehoznák az európai struktúrákat a munkavállalók, a munkanélküliek jogainak vagy a polgárjog védelmére, és nem kizárólag a vállalati, a tőketranszferálási és hasonló struktúrák korszerűsítésével foglalkoznának.

Az igazi „harmadik út” vagy egyszerűen a célravezető „új út”, megoldás az lenne, ha sikerülne létrehozni egy, a baloldali, s a vesztesek számára is élhető globális éthoszt, amelynek tartalma az erős civil társadalom és a mai világ realitásaihoz igazodó szociális konszenzus lehetne.

A tét igen nagy. Ha a többségükben szociáldemokrata vezetésű kormányok képtelenek lesznek megbirkózni a globális világ szociálisan érzéketlen profit- és piacelvűségével, bekövetkezhet az igazi veszély: a csalódott választók a bal- és a jobboldal helyett a szélsőséges populisták, protekcionista, nyugatellenes és idegengyűlölő pártokra fognak voksolni. A veszély nem csupán riogatás. Ausztriában Jörg Haider már „ante portas”.

Hivatkozások

- Bossányi Katalin interjúja Békesi Lászlóval 1999. *Mozgó Világ*, 10. szám
Is this a Move to the Middle? 1999. *Newsweek*, július 5.
Medley, R. 1999. No Turning Back the Tide. *Newsweek*, március 22.
Ripp Zoltán 1999. A szociáldemokrácia állásáról. *Mozgó Világ*, 10. szám
Soros György 1999. *A globális kapitalizmus válsága*. Scolar Kiadó, Budapest